هۆگر تاهیر تۆفیق

ئەلفوبێی کوردی
بە پیتی عەرەبی و پیتی لاتینی
دروستبوون و پەرەسەندنی
١٨٩٨- ١٩٣٢

وەرگێڕانی

نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو

* ناوی کتێب: زمانەوانی
* نووسینی: هۆگر تاهێر تۆفیق
* وەرگێڕانی : نەریمان عەبدوڵڵا خۆشناو
* تایپیێست: کۆچەر ئەنوەر
* نەخشەسازی: عەبدوڵڵا ڕەحمان
* چاپ: یەکەم
* چاپخانە:
* تیراژ:١٠٠٠ دانە
*

پێشکەشە بە :

- دایکم و باوکم.

- خوشك و براکانم.

- هاوسەری ژیانم.

- کۆرپەکەم.

ناوەڕۆک

پێشەکی ٥
ئەلفوبێی کوردی پێش ئیسلام..................................١٣
زمانی کوردی لە چەرخی نوێدا.....................................١٦
سەرهەڵدانی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی و یەکەم پەرتووک کە لەلایەن (خەلیل خەیالی)ەوە لەبارەیەوە نووسراوە ١٨٩٨ ـ ١٩١٠........٢٥
ڕۆڵی کۆمەڵەی (هێڤی) لەپێشڤەبردنی ئەلفوبێی کوردیدا ١٩١٢ ـ ١٩١٤.....٣٩
گۆڤاری (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد)...................................٤١
ئەلفوبێی سالّح بەدرخان.......................................٤٩
ئەلفوبێی ئۆردۆ..٥٢
ئەلفوبێی عەبدولڕەزاق بەدرخان ١٩١٣..........................٥٤
پێشکەوتنی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی لە کوردستانی باشوور لەبیستەکانی سەدەی بیستەمدا.....................................٦٠
گۆڤاری دیاری کوردستان...٦٧
ئەلفوبێی کوردی بەپیتی لاتینی ١٩١٣ ـ ١٩٣٢..٧٨
ئەلفوبێی جەلادەت بەدرخان.......................................٨٧
کۆتایی..١٠١
پاشکۆکان..١٠٤
سەرچاوەکان..١٤٨

پێشەکی

مەسەلەی ئەلفوبێی کوردی لەسالآنی (١٨٩٨)ەوە تا (١٩٣٢)، پانتاییەکی گرنگی لە مێژووی زمان و ڕۆشنبیری کوردی گرتۆتەوە، گرنگی ئەم بابەتەش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە ڕۆشنایی دەخاتە سەر ئەلفوبێی کوردی لەبەرایی سەرهەڵدانیەوە، هەروەها ژین و ژیننامەی ڕۆشنبیرو پراکتیککارانی پەرەسەندنی زانستەکە، پاشان ڕاڕایی و بیروڕا جیاوازەکان لەمەڕ وەرگرتن و پەیڕەوکردنی پیتەکانی زمانی عەرەبی و ڕووسی و لاتینی و یۆنانی...... هتد. هەموو دەخاتەڕوو.

جگە لەدەرەنجامەکانی هەموو ئەم کۆششانە پێشکەش دەکات بەتایبەتی پێویستە بزانین کە ئەو زانیاریانەی سەبارەت بە ئەلفوبێی کوردی لەبەر دەستدان زۆر دەگمەن و کەمن، و سەرچاوە مێژووییەکانیش کەمتر ناوی ئەو زانستەیان هێناوە، جا توێژینەوەو لێکۆڵینەیان لەسەر کردبێ، ئەویش بەهۆی ئەوەی کە زۆربەی ئەو بەرهەمە ئەدەبی و زانستیانەی لەو ماوەیەدا کە لەکوردستان نووسراون ونبوونە، چونکە لەو ماوەیەدا کوردستان ڕووداوی زۆر گەورەو دلتەزێنی بەخۆیەوە بینیوە، پاشان بووە هۆی دابەشبوونی کوردستان لەنێوان چوار دەوڵەتدا، کە (تورکیا و عێراق و ئێران و سوریا)یە، ئەم حاڵەتەش بگرە هەندێك لەو دەوڵەتە داگیرکەرانە دانیان بەبوونی نەتەوەی کوردیش دانەدەنا، نەك هەر

پەراوێزخستنی لایەنی ڕۆشنبیری و زمانــە کوردیەکـەی، بـەڵکو لـەتورکیا بەکورد دەوترا تورکەکانی چیا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم ماوەیە بەبنەمای دامەزراندنی ڕۆشنبیریی و زمانی کوردی لەقەڵەم دەدرێت، لـەم ماوەیـەدا میللەتی کورد، بەتایبـەتی ڕۆشـنبیرانی گەیشـتنە ئـەو دەرەنجامـەی کـە لەڕیزی دواوەی ژین و ژیاری پێشقەچووی میللەتاندان بەتایبەتی بە بەراورد لەگەڵ میللـەتانی دراوسـێی خۆیانـدا، وەکـو (تـورك و فـارس و ئەرمـەن گەڕانــدەوە و عـــەرەب)، ئـــەو ڕۆشـــنبیرە کوردانـــە هۆکارەکـــانی ئـــەم دواکەوتنەیان بۆ نەزانی و نەخوێندەواری بـەزمانی کـوردی، کـە چـەندەها سەدەیە زمانی کوردی تەنها زمانی گوتارو قسەکردنە، نەك زمانی زانسـت و زانــین و خوێنــدن، کەچــی میللــەتانی دی زمــانی نووســین و ئــەلفوبێی تایبەتی خۆیان هەیە، کە بەرهەمە ڕۆشنبیریی و ئەدەبیـەکانی خۆیـان پـێ دەنووسن.

میللەتی کورد هەر لەسەرەتاوە دەرکیان بەوە کردووە کە زمـانێکی پاراو و سەربەخۆیان هەیەو نەتەوەکەشیان چەندەها جیاکاری لـەخۆگرتووەو جوگرافیاو کـەلتورو مێـژوو و داب ونـەریتێکی بـێ وێنـەیان هەیـە، کـە لەمیللەتانی دی جیایان دەکاتەوە، کەواتــە بۆچـی بـە زمانەکـەی خۆیـان نەنووسن و زمانەکانی دی بەکار نەهێنن بـۆ نووسـینی ڕۆشـنبیرییەکەیان، ئایا زمانی کوردی بەکەڵکی نوسین نایەت؟ ئەی بۆچـی زمـانی فارسـی و تورکی بۆ نووسین بەکاردێن؟ بەڵام هەمان ئەو پرسیارە سەبارەت بـەزمانی عەرەبی ناکەین، چونکە زمانی قورئانی پیرۆزە، لێـرەوە ڕۆشـنبیری کـورد

گەیشتە ئەو دەرەنجامەی کە بۆ بەکارهێنانی زمانی کوردی لەنووسین و دروست کردنی بەرهەمە ڕۆشنبیریەکاندا، هیچ لەمپەرێك لەئارادانییە بۆ ئەو مەرامە پیرۆزەش، تەنها پێویستی بە ئەلفوبێیەك هەیە کە بە کەڵکی نووسین و هۆنینەوە بێت، بۆیە ئیتر لەم پێگەیەوە ڕۆشنبیرە کوردەکان دەستیان کرد بە بەکارهێنانی پیتی عەرەبی بۆ زمانی کوردی، هەروەك چۆن لەجیهانی ئیسلامدا میللەتانی دیکەی موسڵمان ئەم کارەیان ئەنجامداوەو بەپیتی عەرەبی دەنووسن ، پاشانیش بیر لەوە کرایەوە کە ئەلفوبێیەکی کوردی گونجاو هەڵبژێرن، چونکە بەکارهێنانی پیتی عەرەبی بۆ نووسینی کوردی هەندێك گرفتی تێدایە، وەکو نەبوونی هەندێك دەنگ لەزمانی عەرەبیدا، هەروەها بەپێچەوانەشەوە بوونی ئەو دەنگانە لەزمانی کوردیدا، بۆیە بۆ چارەسەرکردنی ئەو حاڵەتە، ڕۆشنبیرانی کورد پێیان باش بوو ئەلفوبێیەکی کوردی دابمەزرێنن، ، پاش ئەوەش ئاراستەیەك لەناو میللەتی کورددا دروست بوو بۆ پەیڕەوکردنی پیتی لاتینی لە ڕێنووسی کوردیدا ، ئیتر ئەم دوو ئاراستەیە بوونە تەواوکەری یەکدی و ڕۆشنبیرانی کوردی بوونە دوو بەشەوە لەنێوان پیتی عەرەبی و پیتی لاتینیدا، بۆیە کوردەکانی عێراق و ئێران ئەلفوبێیەکی کوردییان بەکارهێنا، کە پشت بە پیتە عەرەبیەکان دەبەستێ و بەرامبەر بەوەش کوردەکانی تورکیاو سوریا ئەلفوبێیەکیان هەڵبژارد، کە پیتی لاتینی تیادا بەکاردەهێنن.

بەڵام دیاریکردنی بابەتەکە بەم چوارچێوە کاتیەوە ، واتە لە (١٨٩٨)ەوە تا (١٩٣٢) بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە ئەم ساڵە ساڵی

(١٨٩٨) یەکەم چاپکراوی کوردی تیادا دەرچوو کە ڕۆژنامەی (کوردستان)ە، و هەردوو ڕۆشنبیران (میقداد مدحەت بەدرخان) و (عەبدولرەحمان بەدرخان) دەریان کردو تاساڵی (١٩٠٢) بەردەوام بوو. دەرچوونی ئەم ڕۆژنامەیە گوڕێکی مەزنی بە ڕۆشنبیری کوردیدا و پاڵنەرێکیش بوو بۆ ڕۆشنبیرانی کورد کە زیاتر بیر لە دامەزراندنی ئەلفوبێیەکی کوردی ڕەسەن بکەنەوە.

بەڵام وەستانی ئەم هەڵمەتە ڕۆشنبیرییە لەساڵی (١٩٣٢)، بۆ دەرچوونی گۆڤاری (هاوار) دەگەڕێتەوە ، کە بەزمانی کوردی دەرچوو و پیتی لاتینی تیادا بەکارهێنرابوو ، کە ئەمیر (جەلادەت بەدرخان) لە (دیمەشق) دەریدەکرد. دەرچوونی ئەم گۆڤارە وەك دەسپێکی قۆناغێکی تازەبوو لەم بوارەدا ، کە تاکو ئێستا لەهەردوو وڵاتی تورکیا و سوریا کوردەکان لەڕێنووسی خۆیاندا پەیڕەوی ئەم پیتە لاتینیە دەکەن.

هەرچی سەبارەت بە نەخشەی ئەم بابەتەیە ، ئەوا بۆ پێنج تەوەرو بەراییەك پۆلێن کراوە ، جگە لە کۆتایی و لیستێکی گرنگترین پاشکۆکان، بەرایی ئەم توێژینەوەیە دوو مەسەلەی گرنگی گرتۆتەخۆ، یەکەم شت ئەلفوبێی کوردییە پێش ئیسلام و خستنەڕووی چۆنێتی لێکۆڵینەوە لەم مەسەلەیە، دووەم شتیش خستنەڕووی مەسەلەی زمانی کوردی لەم چەرخەدا و بەتواناترین ئەو کەسانەی کە لەم بوارەدا کاریان کردووەو زمانی کوردیان تۆمارکردووە؟ جا لەڕووی تەوەرەکانەوە، ئەوا تەوەری یەکەم سەرەتاکانی دامەزراندن و سەرهەڵدانی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی

عەرەبی خستۆتەڕوو (١٨٩٨ ـ ١٩١٠). ئەو ڕۆشنبیرانەی کە بەیەکەمینی کۆششکارانی ئەم بوارە هەژمار دەکرێن، هەروەها ئەم تەوەرەیە باس لە (خەلیل خەیالی) و نووسینی ئەلفوبێی کوردی دەکات ، کە لە پەرتوکێکدا باسی لێوە کردووەو بەیەکەم پەرتوك لە بواری ئەلفوبێی کوردیدا دادەنرێت.

هەرچی تەوەرەی دووەمیشە باس لە ڕۆڵی کۆمەڵەی هێڤی لەنێوان ساڵانی (١٩١٢ ـ ١٩١٤) دەکات لەگەڕان بەدوای ئەلفوبێیەکی کوردی گونجاو، ئەویش لەڕوانگەی ئەو بابەتگەلەی کە لەسەر ڕووپەرەکانی ڕۆژنامەی (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد) لەمبارەیەوە بڵاوی کردۆتەوە، هەروەها ئەو بیروڕایانە دەخاتەڕوو کە ڕۆشنبیرانی کورد دەربارەی ئەلفوبێیەکەیان لەو ماوەیەدا خستوویانەتەڕوو.

تەوەری سێیەمیش باس لە ئەلفوبێیەکەی (عەبدولرەزاق بەدرخان) دەکات کە پیتە ڕوسیەکانی لەئێران لەساڵی (١٩١٣) دا تیایدا پەیڕەوکردووە و هۆکارەکانی ئەم ڕەوتەو دەرەنجامەکانی ئەم پەیڕەوکردنەشی خستۆتەڕوو. تەوەری چوارەمیش باس لە ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی و هەموو پەرەسەندنەکانی لەکوردستانی باشووردا دەکات لەبیستەکانی سەدەی بیستەمدا ، سەرباری ئەو کەسانەی کە کۆششیان لەمبارەدا خستەگەڕ، و ئەو چاپکراوانەی کە باس لەم بابەتە دەکەن، تەوەری پێنجەم و کۆتاییش سەبارەت بە ئەلفوبێی کوردی بەپیتی لاتینی و گرنگترین کۆششەکانی ئەم بوارەیە، ئەم تەوەرە بەدرێژی باس لە ئەلفوبێیەکەی (جەلادەت بەدرخان) دەکات کە بەیەکەم ئەلفوبێی کوردی

بەپیتی لاتینی هەژمار دەکرێت، کە سەرکەوتنێکی بێ وێنەی بەدەست هێنا، تاکو ئێستاش کوردی تورکیاو سوریا لەنووسیندا بەکاری دەهێنن. جا پاش ئەم تەوەرانەش پوختەی دەرەنجامەکان خراونەتەڕوو ، پاش ئەمەش لیستێکی پاشکۆکان نمایش کران، کە (١٣) پاشکۆ لەخۆ دەگرێت و لە وێنەکانی دەستنووسی ئەو ئەلفوبێیە کوردیانە پێك دێت، کە تاکو ئێستا کورد بەرهەمی هێناون، لەوانە ئەلفوبێیەکەی (خەلیل خەیالی)ە، جگە لە چەند دەقێکی نووسینی کوردی پێش بیرکردنەوە لە مەسەلەی ئەلفوبێی کوردی، لەکۆتاییشدا لیستی سەرچاوەکان دێت، کە توێژەر بۆ نووسینی بابەتەکە پشتی پێ بەستووە.

ئەم بابەتە پشتی بە کۆمەڵێك سەرچاوە بەستووە، کە هەندێکیان ڕۆڵێکی مەزنیان لەدەوڵەمەندکردنی بابەتەکەدا گێڕاوە، لەپێش هەمووشیانەوە یاداشتنامەکانی (زنار سلۆپی)ە ، کە لەژێر ناونیشانی (٦٠ ساڵ خەباتی چەکدارانەی گەلی کورد دژ بە کۆیلایەتی)، (زنار سلۆپی) گەواهیدەرێکی ڕاستەقینەی ئەم ماوەیەیە، چونکە لەناو جەنجاڵی ڕووداوە سیاسی و ڕۆشنبیریەکانی ئەو قۆناغەدا بووە، تاکە کەلێنێك کە لەیاداشتنامەکانیدا هەبووبێ ئەوەیە، کە ڕووکەشیانە بەسەر هەندێ ڕووداودا تێدەپەڕێ ، هەرچەندە بەقووڵی تاووتوێی هەندێك ڕووداوی مێژوویی کردووە، بەڵام تەم ومژەکانی هەموو لەسەر لانەداوە، هەروەها لەتوێی ئەو پەرتووکانەی دی کە ئەم توێژینەوەی بەردەستتان سوودی لێ بینیوە، پەرتووکی (mehemet Bayrak) کە بەزمانی تورکی

نووسـیویەتی و بەناونیشـانی (kurdoloji Belgeleri) ، نووسـەری ئەم پەرتووکە پەرتووکەکەی (خەلیل خەیالی) بڵاوکردەوە، کە سەبارەت بـە ئـەلفوبێی کوردییـەو سـاڵی (١٩٠٩) نووسـیویەتی، بـەڵام لەچـاپدان و بڵاوکردنەوەی پەرتووکەکەی (خەلیل خەیالی) کارێکی شایستەیە، چـونکە بەو لەچاپدانە پەرتووکەکەی (خەلیل خەیالی) لەناوچـوون پاراسـت، جگـە لەوەی کە بە بڵاوکردنەوەی ئەو پەرتووکە ڕۆشنایی خرایەسـەر قۆنـاغێکی گرنگی مێژووی ڕۆشنبیری و زمان و ئەلفوبێی کوردی، هەروەها پەرتووکی (Alfabeya kurdi) کە (Celadet celiker) بەزمانی کوردی و بەپیتی لاتینی نووسیویەتی، لەگرنگترین ئەو پەرتووکانە هەژمار دەکرێـت کە باس لەڕەوشی ئەلفوبێی کـوردی بـەپیتی لاتینـی دەکـات، بەتایبـەتی ئەلفوبێیەکەی (جـەلادەت بـەدرخان)، لـەو پەرتووکانـەی تـریش کـە زۆر سوودمان لێبینـی پـەرتووکی (ڕێنووسـی کـوردی لەسـەدەیەکدا)یە ، کـە (حامید فەرەج) بە زمانی کوردی و بـەپیتی عـەرەبی نووسـیویەتی، ئـەم پەرتووکە بەگرنگترین نووسراو لەمبوارەدا دادەنرێت، چـونکە پەرتووکەکـە ڕەوشی زمان و ئەلفوبێی کوردی لەماوەی (١٠٠) ساڵدا دەخاتەڕوو، جگـە لەکۆکردنەوەی بابەتی باش و بەپێز سەبارەت بە مێژووی زمـانی کـوردی، سەرباری ئەم هەموو پەرتوکانە ئەم توێژینەوەیە پشتی بەچەندەها نووسین و وتـار بەسـتووە کـە گرنگیـان لـەوانی دی کـەمتر نییـە، و لـە لیسـتی سەرچاوەکاندا ئاماژەیان بۆ کراوە.

ئەلفوبێی کوردی پێش ئیسلام

ژمارەیەك سەرچاوە ئاماژەیان بەوە کردووە ، کە پێش ئیسلام، کورد پیتی تایبەتی خۆی هەبوو پێیان نووسیوە، بۆ نموونە (بلەچ شێرکۆ) باسی کردووە، کە زمانی کوردی لەپێش ئیسلامدا و ڕێنووسی کوردی ئەوکاتە لە چەپەوە بۆ ڕاست دەنووسرا، و ئەلفوبێیەکی سەربەخۆشی بۆ زمانی کوردی هەبووە ، کە لەسەر شێوەی ئەلفوبێی ئاشوری و ئەرمەنی بووە.

بەڵام پاش موسڵمان بوونی میللەتی کورد و ئەو پیتە کوردیانەیان وازیان لێهێناوە و دەستیان بە ئەلفوبێی عەرەبیەوە گرت، زمانی قورئانی پیرۆزە[1]، سەرباری ئەوەی توێژەرو مێژوونووسانی کورد باسی ئەم بابەتەیان کردووە و سەلماندویانە بۆ نموونە (حوسێن حوزنی و گیوی موکریانی) کە لە بەرهەمەکانیاندا، و وتوویانە کە کورد (٢٨٠٠) ساڵ پێش زایین ، واتە پێش هاتنی ئیسلام، پیت و ئەلفوبێی تایبەت و سەربەخۆی خۆیان هەبووە، و وێنەی دەقێکی نووسراو و دەقێکی تری ئەلفوبێی کوردیان لەگەڵ سەرچاوەکەیدا بڵاوکردۆتەوە، کە پەرتووکی (شوق المستهام في معرفة رموز الأقلام)ی (ئەحمەدی کوڕی ئەبوبەکر کوڕی

[1] - د. بلەج شيركو، القضية الكوردية، ماضي الكورد وحاضرهم، مصر، ١٩٣٠، ص ١٦.

وەحشی نەبەتی کلدانی)ە، کە مێژووی نووسینی بۆ ساڵی (٢٤١) ی کۆچی (٨٥٦)[١]ی زایینی دەگەڕێتەوە.

پاش ئەویش (محەمەدی مەلا عەبدولکەریمی مودەریس) توێژینەوەیەکی سەبارەت بەم مەسەلەیە ئەنجام داوەو دانەیەکی لەپەرتووکی (شوق المستهام) پەیداکردووە و توێژینەوەی دەربارەی کردووە و بۆی دەرکەوتووە، کە کورد پێش هاتنی ئیسلام پیتی سەربەخۆی خۆیان هەبووە و وتوویەتی نووسەری (شوق المستهام) لەهەردوو لاپەڕەی (١٣٤) و (١٣٥) پاش ئەوەی کە ناوی خەتەکان (ئەبجەدیاتەکان)ی ئەوکاتە دەهێنێت و لەژێر ناونیشانی (**سیفەتی پێنووسێکی تر لە پێنووسە کۆنەکان**) ئاماژە بە خەتێکی نامۆ دەکات، دەربارەی ئەو خەتە وتویەتی ((چەند پیتێکی زیادەی سەبارەت بەڕێساکانی پیت نووسین تیادایە، کە (کوردەکان)ی پێ دەوترێت، گوایە ئەو قەڵەمە بووە کە (بینوشادو ماسی سوراتی) هەموو زانست و هونەرەکانی خۆی بەو قەڵەمە نووسیوە، باقی پیتەکانی تریش هیچ نموونەیەك و درکاندنێکمان دەربارەیان نە لەهیچ زمان و نە لە هیچ قەڵەمێکدا نەدۆزیوەتەوە، چونکە ئەم پیتانە لە قەڵەمە

١ - حوسێن حوزنی موکریانی، نیشانەی مێژووی کوردانی پێشینێ، گۆڤاری زاری کرمانجی، ژمارە(١٨)، ڕەواندوز، ٢٧ی ئاداری ١٩٢٩، ل ٢-٣. لە : زاری کرمانجی، ئامادەکردن و پێشەکی: کوردستان موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٢. گیو موکریانی، گیونامە، هەولێر، ١٩٦٠، ل ٢٠-٢١. محمد الملا عبدالکریم، کان للکورد ایضا حروفهم التي یکتبون بها، مجلة گولان العربي، العدد(٤٠)، اربیل تشرین الاول، ١٩٩٩، ص ٩٧.

سەرسوڕهێنەرو ڕێنووسە نامۆکانن...هەروەها لەشاری بەغدا لە (ناوس)[1] نزیکەی (٣٠) پەرتووکم بینیوە، کە بەمجۆرە ڕێنووسە نووسراوە، لە شامیش دوو پەرتووکی لەمجۆرە هەبوون، پەرتووکێکیان سەبارەت بە ناشتن و کشتوکاڵی (ترێ و دارخورما) بوو و پەرتووکەکەی تریش دەربارەی (گرفتەکانی ئاوەڕۆ و چۆنێتی دەرهێنانی ئاو لەو زەویانەدا کە ئاوەدان نین)بوو، منیش ئەو دوو پەرتووکەم لەزمانی کوردییەوە وەرگێڕایە سەر زمانی عەرەبی بۆ ئەوەی خەڵکی سوودی لێ ببینن))[2] .

لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین کە کورد ئەلفوبێی تایبەتی و سەربەخۆی خۆیان هەبووە، کە پێش ئیسلام لەنووسین و خوێندندا بەکاریان هێناوە، نووسەرەکە ئاماژەی بەوە کردووە ، کە نزیکەی (٣٠) پەرتووکی لەمجۆرەی بینیوە، و دوو پەرتووکیشی لەم ڕێنووسەو لەم زمانەوە بۆ سەر زمانی عەرەبی وەرگێڕاوە، بەکارهێنانی میللەتی کورد بۆ ئەم ئەلفوبێیە کە داهێنان و زادەی هزری خۆیانە، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە توانایەکی تایبەت و سەربەخۆیان هەبووە وەك گەلێکی خاوەن کیان لەو کاتەدا، جگە لەو خەسڵەت و جیاکاریانەی کە لەنێوان گەلانی ناوچەکەدا هەیانبووەو ئاماژەیەکیشە بۆ ئەوەی کە نەتەوەی کورد دێرینترین گەلانی ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستن.

[1] - ناوس، گۆڕستانێکی مەسیحییەکانە، بڕوانە: محمد الملا عبدالکریم، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٠١.

[2] - هەمان سەرچاوەی پێشوو، ل ٩٨. بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (١).

زمانی کوردی له چه‌رخی نوێدا

پاش موسڵمانبوونی کورد، نووسینی کوردی پاشه‌کشه‌ی کردو میلله‌تی کورد زیاتر ده‌ستیان دایه زمانه‌کانی عه‌ره‌بی و فارسی و تورکی و به‌و زمانانه به‌رهه‌مه‌کانی خۆیان له‌بواره‌کانی مێژوو یان له بواری ئه‌ده‌بدا. ده‌هۆنییه‌وه نه‌ته‌وه‌ی کورد زۆر گرنگیان به‌زمانی عه‌ره‌بی دا، چونکه زمانی قورئانی پیرۆزه، هه‌روه‌ها گرنگیان به‌هه‌ردوو زمانی فارسی و تورکیدا ، چونکه زمانی فه‌رمی شاو سوڵته‌کان بوو له هه‌ردوو ده‌وڵه‌تی ئێران و ده‌وڵه‌تی عوسمانی بوون.[1]

به‌ڵام ئه‌مه مانای ئه‌وه نییه که میلله‌تی کورد هیچ شتێکیان به‌زمانه‌که‌ی خۆیان نه‌نووسیبێ، به‌تایبه‌تی له‌بواری ئه‌ده‌ب و زمان و ئایینی ئیسلامیدا. بۆ تۆمارکردنی زمانه‌که‌شیان ئه‌لفوبێی عه‌ره‌بیان به‌کارهێنا، بۆ نموونه چه‌نده‌ها شاعیر هه‌ن که له‌سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی (١١) ی زاینییه‌وه[2] شیعره‌کانی خۆیان به‌زمانی کوردی تۆمارکردووه، وه‌کو (عه‌لی

---

[1] - باسيل نيكتين، ا لكرد: دراسة سوسيولوجية وتأريخية، ترجمة : نوري طالباني، ط٣، اربيل، ٢٠٠٤، ص ٣٠٠-٣٠١. بدرخان السندي، المجتمع الكوردي في المنظور الاستشراقي، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٤٢٦.

[2] - جێگای ئاماژه پێکردنه، که هه‌ندێ ده‌قی ئایینی ئێزیدی هه‌ن، له‌وانه ده‌قی کتێبه‌که‌یان(جیلوه)، که به خه‌تو ئه‌لفوبێی غه‌ریبو نامۆ چاپکراوه، به‌هۆیه‌وه لێکۆڵه‌رانو مێژوونووسان جیاوازیان هه‌یه له ساڵی چاپکردنو بڵاوکردنه‌وه‌ی ئه‌م ده‌قه، له‌وانه هه‌ندێکیان ده‌یگه‌ڕێنه‌وه بۆ سه‌ده‌ی (١١–١٢)ی زایینی،و ئه‌وانی تر بۆ ناوه‌ڕاستی

حەریری) و (بابا تاهیری هەمەدانی ٩٣٥ ـ ١٠١٠)...هتد. چەند شاعیرێکی تریش دەرکەوتن و بەرهەمەکانی خۆیان بەزمانی خۆیان تۆمارکرد، وەکو (فەقێ تەیران) و (مەلای باتێ ١٤٩٢ زایینی) و (بێسارانی ١٦٤١ ـ ١٧٠٢)[1] و (ئەحمەدی خانی ١٦٥٠ ـ ١٧٠٧) کە لە هەموویان پێشەنگترە و خاوەنی داستانی ناسراوی (مەم و زین)ە، ئەحمەدی خانی بەڕاشکاوی دەڵێ کە ئەم داستانەی لەبەر ئەوەی بەزمانی کوردی نووسیوە ، تاکو بێگانەکان، کورد بە نەزانین تۆمەتبار نەکەن و نەڵێن کورد تەنها بۆ کوشتن و بڕین باشن و بۆ هیچ شتێکی دی دەست نادەن، هەروەها خانی گوتوویەتی کە فەرهەنگێکی (عەرەبی ـ کوردی) بۆ زارۆکان نووسیوەو ناوی ناوە (نەوبەهارا بچووکان)[2] .

سەرباری ئەو شتانەی کە گوتمان لەهەردوو سەدەی (١٩) و (٢٠)دا چەندەها ئەدیب و شاعیری کورد دەرکەوتن، کە بەرهەمەکانی خۆیان

سەدەی هەژدەهەمی زایینی دەگەڕێنەوە، هەروەها هەندێکی تر دەیگەڕێننەوە بۆ مێژووی کۆن، کە بۆ سەرەتای ئایینی ئێزیدی دەگەڕێتەوە، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە، سامي سعيد احمد، اليزيدية احوالهم ومعتقداتهم، بغداد، ١٩٧١، ج١، ص ١٩٤-١٩٧، قناتی کوردۆ، ل بابەت نڤیسکار: زمانو ئەلفبایێ پەرتوکێت دینێ ئێزیدیان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٣، ل ١٣٢–١٧٢.

[1] - بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی ئەم نووسەرو شاعیرانە، بڕوانە: مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی دووەم، سەدەکانی چوارەم–هەژدەهەم، هەولێر، ٢٠٠٢، ل ٣٩–٤٠. تۆما بوا، تأريخ الاكراد، ترجمة: محمد تيسير ميرخان، دمشق، ٢٠٠١، ص ١٦٦-١٧٠.

[2] - اسماعيل بيشكجي، كردستان مستعمرة دولية، ترجمة، زهير عبدالملك، سويد، ١٩٩٨، ص ١٧٢-٢٧٣.

بەزمانی کوردی نووسیوە، وەکو (نالی ١٧٩٧ ـ ١٨٥٥)، (سالم ١٨٠٠ ـ ١٨٦٦)، (مەولەوی ١٨٠٦ ـ ١٨٨٢)، (کوردی ١٨٠٩ ـ ١٨٤٩)، (حاجی قادری کۆیی ١٨١٥ ـ ١٨٩٧)، (شێخ ڕەزای تاڵەبانی ١٨٣٥ ـ ١٩٠٩)... هتد.[1] بێگومان ئەم کەڵە پیاوانە ڕۆڵی بەرچاویان هەبووە لە بەرەوپێش بردنی زمانی کوردی.

هەروەها چەند نووسەرێکیش پەیدابوون کە لەبواری پەخشانی کوردیدا بەپیتی عەرەبی بەرهەمیان داهێناوە، وەکو (عەلی تەرەماخی) کە لەنێوان ساڵانی (١٥٩١-١٥٩٢زایینی) ڕێزمانی عەرەبی بە زمانی کوردی نووسیوە، لەگەڵ هێنانەوەی چەند نموونەیەك بەهەردوو زمانی فارسی و کوردی[2] ، هەروەها (شێخ مەولانا خالیدی شارەزووری نەقشبەندی ١٧٧٩ ـ ١٨٢٧) زایینی، هەستا بە کۆکردنەوەو کورت کردنەوەی (لب العقائد) ساڵی (١٨١٨)، کە پەرتووکێکە باس لەعەقیدەو بیروباوەڕی ئیسلامی بەزمانی کوردی دەکات،[3] بەهەمان شێوەش (شێخ حوسێنی قازی ١٧٩١ ـ ١٧٨٠) کە لەساڵی (١٨٦٠) ی زایینیدا

[1] - بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی ژیانی ئەم کەسایەتیانە، بڕوانە: مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی سێیەم، نیوەی یەکەمی سەدەمی نۆزدەم ١٨٠١–١٨٥٠، هەولێر، ٢٠٠٣، ل ٤٣–٣٨٥.

[2] – بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی عەلی تەرەماخیو پەرتووکەکەی، بڕوانە: رەشید فندی، عەلی تەرەماخی ئێکەمین رێزمان نڤیسو پەخشان نڤیسێ کوردە، بەغداد، ١٩٨٥، ل ٥–٤٥.

[3] – بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٢).

دەستنووسی پەرتووکەکەی خۆی بەناوی (مەولودنامــە) واتــە (ژیاننامــەی پێغەمبەر) بەشێوازی کرمانجی ناوەڕاست نووسیوە. [1]

پەخشاننووس و چیرۆکنووسی کورد (مەلا مەحمودی بایەزیــدی) (١٧٩٩ ـ ١٨٦٧) لەپێشــەنگی ئــەو ئــەدیب و نووســەرانەدا دێــت ،کــە لــەبواری پەخشانی کوردیدا بەرهەمیان هۆنیوەتەوە، ئەم نووسەرە چەندەها ڕووداو و سەرفرازی کوردی لە داستانی (مەم و زین)دا بەشێوەزاری کرمانجی بــاکوور تۆمارکردووە، بەسوود وەرگرتن لە داستانەکەی (ئەحمەدی خانی)، ئــەویش لەســەر داواکــاری ڕۆژهەڵاتناســی ڕووســی (ئەلیکســەندەر ژابــا ١٨٠٣ ـ ١٨٩٤)[2] ، جگە لەنووسینی چەندەها چیرۆك و هۆنینەوەی چــەندەها دەق سەبارەت بــەکوردو ژیــانی کۆمەڵایــەتی و ئــابووری میللــەتی کــورد لــەو ماوەیــەدا[3] . بــەم شــێوەیە ئــەم نووســەرە بەپێشــەنگی ئەوانــە هــەژمار

[1] - عادل گرمیانی، دور الصحافة الكوردية في ازدهار الادب الكوردی، مجلة الگولان العربي، العدد(٦٠)، اربيل، ٣١ ايار٢٠٠١، ص ١٢٤.

[2] – ئەلێکسەندەر ژابا: ساڵی ١٨٠٣ لە پۆلۆنیا لەدایکبووە، ساڵی ١٨٢٨ خوێندنی باڵای تەواو کردووە، دوای ئەوەی چەند پۆستێکی زانستی وەردەگرێ، لە ساڵی ١٨٤٨ دەبێتە قونسوڵی روسیا لە ئەرزەڕۆم، هەر لەوێش فێری زمانی کوردی دەبێت، پاشان لەگەڵ چەند کەسایەتیەکی کورد لە بواری ئەدەبو شیعری کوردی کاردەکات، لەسەرووی هەمووان مەلا مەحموودی بایەزیدی، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: فەرهاد پیربالْ، سەرچاوەکانی کوردناسی، سلێمانی، ١٩٩٨، ل ٥٣–٥٥.

[3] – بڕوانە: فەرهاد پیرباڵ، مەلا مەحمودی بایەزیدی ١٧٩٩–١٨٦٧، یەکەمین چیرۆکنووسو پەخشاننووسی کورد، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٢٧–٣٤.

دەكرێت، كە نووسینەكانیان لەم بوارەدا تۆماركردووە و كاریگەریـەكی بـێ وێنەی بەسەر زمانی كوردیدا هەبوو[١] .

سەرباری ئەوەش زمانی كوردی پارێزگاری لەڕەسەنایەتی خۆی كـرد و لەبواری فۆلكلۆردا پێشڤەچوونی بەخۆیـەوە بینـی، كـە بەسـەر زارەكـی لەسەر شێوەی چیرۆك لە نەوەیەكـەوە بـۆ نەوەیـەكی دی گوازرایـەوە، بـەو ڕادەیەی كە هەندێك ڕۆژهەلاَتناسان وەكـو (فیلجیفسـكی)[٢] بـەو دەقانـە بلێین ((كە ئەم فۆلكلۆرە زیاد لەپێویست پـێ گەیشـتووە))[٣] ، هـەروەها (فیلجیفسكی) ئەم چـڕیەی فۆلكلـۆری كـوردی بـۆ نەخوێنـدەواری كـورد دەگەڕێنێتەوە، كە ناتوانن بەزمانی خۆیان بخوێنن و بنووسن[٤] .

جا لەسەر ئەم بۆچـوونەی (فیلجیفسـكی) ئـەم چـڕیەی فۆلكلـۆری كوردی بۆ بلاَوبوونەوەی نەخوێندەواری و نەزانی دەگەڕێنێتـەوە ، ئەمـەش لەخودی خۆیدا حالَەتێكی پۆزەتیڤانەیەو وا دەگەیەنێ كـە زمـانی كـوردی قابلیەتی نەشونماكردن و گونجاندنی لە هـەموو بـارودۆخ و هەلَومەرجێكـدا

---

١ – بڕوانە : پاشكۆی ژمارە (٣).

٢ – فلیجفسكی: یەكێكە لە لێكۆلَەرانی رووسی، چەند لێكۆلَینەوەیەی لەبارەی گەلی كورد هەیە، لەوانە: ١–دەربارەی پەیوەندییە كشتوكالَییەكان لەكوردستان. ٢–كەلوپەلی لینینگرادی لە مێژووی جیاوازی كۆمەلاَیەتی لەكوردستان. ٣–كوردەكانی موكری، بڕوانە : ن، ئا، خالفین، الصراح علی الكردستان: المسألة الكوردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: احمد عثمان ابوبكر، بغداد، ١٩٦٩، ص ١٦٠.

٣ - باسیل نیكتین، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٣٠٠.

٤ – هەمان سەرچاوە،ل ٣٠٠.

هەیە، زۆر میللەتان لەو بارودۆخەی ئەوکاتەدا لەناو جەنجاڵی گرفتی ئابووری و سیاسیدا ژیانیان دەگوزەراند ، بەڵام دەقە فۆلکلۆریەکانیان بەو دەوڵەمەندیی و بەو چڕیەی فۆلکلۆری کوردی نەبوو، جا ئەو حاڵەتە زۆر گرنگ و پۆزەتیڤەی کە بۆ کورد هەژمار دەکرێت ، گونجانی زمانی کوردی بەبێ ئەوەی نووسین و ڕێنووس هەندە ڕۆڵی هەبووبێ ، هەروەها بڵاوبوونەوەی نەخوێندەواری و نەزانی بووە هۆی چڕبوون و دەوڵەمەندبوون و پێشڤەچوونی فۆلکلۆر و گواستنەوەی دەقە هەمەجۆرەکانی بەشێوازی سەرزارەکی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی، جا گەر ئەو دەقە فۆلکلۆریانە نەبوونایە، ئەوا زمانی کوردی ئەو بریق و باق و درەوشاوەیەی جارانی نەدەبوو.

هەرچی لەبواری مێژووشە، کورد بەزمانی خۆیان مێژوویان نەنووسیوە نا کاتێکی درەنگ، واتە لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەم، یەکەم پەرتووکیش کە کورد سەبارەت بەمێژووی خۆی نووسیبێتی، پەرتووکی (شەرەفنامە)یە ،کە میر (شەرەفخانی بەدلیسی) بەزمانی فارسی نووسیویەتی و ساڵی (١٥٩٦)ی زایینی لەنووسینی لێ بووەوە، هەروەها مەلا مەحمودی بایەزیدی لەنێوان ساڵانی (١٨٥٨ ـ ١٨٥٩)دا کورتی کردۆتەوەو وەریگێڕاوەتەسەر زمانی کوردی، ئەویش لەو کاتەدا کە لەگەڵ ڕۆژهەڵاتناسی ڕووسی (ئەلیکسەندر ژابا) لەبواری ڕۆشنبیری کوردیدا کاری دەکرد، و پەرتووکی (شەرەفنامە)ی ساڵی (١٨٦٠) بەزمانی فارسی

لەشاری (سانت پترس بۆرگ)ی ڕووسی لەچاپدا، پاشان بۆ چەند زمانێکدا جیهانی وەرگێڕدراو لەچەند وڵاتێکیش بەچاپ گەیەندرا.[1]

سەرباری ئەوە زۆر لەڕۆژهەڵاتناسان دەستیان دایە ئەنجامدانی توێژینەوە دەربارەی زمانی کوردی، پێشەنگی ئەم کارانەش پەرتووکەکەی قەشەی ئیتالی (گارزۆنی) بوو، کە لە (ڕۆما) ساڵی (١٧٨٧)ی زایینی لەچاپدرا، (گارزۆنی) لەشارۆچکەی (ئامێدی) نیشتەجێ بوو، کە ئەوکات پایتەختی میرنشینی (بادینان) بوو، و گوێگرێکی قسەکەرانی زمانی کوردی بوو و گفتوگۆی لەگەڵ خەڵکیدا دەکرد، تاکو توانی ئەلفوبێیەکی تایبەت بەزمانی کوردی دابنێت[2] و، چەند یاساو ڕێسایەکی زمانەوانی لێ هەڵبگۆزێت، و ژمارەیەکی زۆریش لە وشەی کوردی ڕەسەن لەفەرهەنگێکدا کۆکردەوە ، کە ژمارەی لاپەڕەکانی گەیشتە (١٨٧)[3] لاپەڕە. هەروەها ڕۆژهەڵاتناسی فەڕەنسی (م. ئۆگست جابا) لەساڵی (١٨٧٩) فەرهەنگێکی (کوردی ـ فەڕەنسی)[4] ئامادەکرد ، کە وشە کوردییەکانی بەپیتی عەرەبی و بەڕێنووسی فارسی نووسی، جگە لەچەندەها توێژینەوەی دی کە ژمارەیەك لەڕۆژهەڵاتناسان بەتایبەتی

---

[1] – بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە: شرف خان البدليسي، شرفنامة، ترجمة : محمد جميل الملا احمد الرۆژبەیانی، ط٢، اربيل، ٢٠٠٢، ص ٢٦–٢٧: فەرهاد پیربال، مەلا مەحمودی ....، ل ١٥.

[2] – بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٤).

[3] – بدرخان السندی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٥، فەرهاد پیربال، سەرچاوەکانی ....ل ٤١.

[4] – حامد فەرەج، ڕێنووسی کوردی لەسەدەیەکدا، بەغدا، ١٩٧٦، ل ٧–٩.

ڕۆژهەڵاتناسە ڕوسەکان سەبارەت بەکوردو زمانی کوردی ئەنجامیاندا، بەڵام مخابن زۆربەی زۆری ئەو توێژینەوانە لەبەر ئەو بارودۆخە ناسکەی کوردستان بەدەستمان نەگەیشتوون[1]. هەروەها شێخ (یوسف زیائەددین پاشا خالیدی مەقدسی)[2] لەساڵی (١٨٩٢) کە کاتێکی بەپیت بوو سەبارەت بەزمانی کوردی، هەستا بەبڵاوکردنەوەی فەرهەنگەکەی خۆی کە ناوی نا (الهدية الحميدية في اللغة الكردية) ، گرنگی ئەم پەرتووکە لە بەها مێژوویەکەیدایە، چونکە لەکاتێکدا نووسرا کە زمانی کوردی پێویستی بەمجۆرە توێژینەوانە هەبوو، تا ڕاددەیەکیش پەراوێز خرابوو، ئەم پەرتووکە ژمارەی لاپەڕەکانی (٣٢٠) لاپەڕەبوو و ڕێساکانی ڕێزمانی کوردی بەزمانی عەرەبی و هەندێك دێرە شیعری (ئەحمەدی خانی) و چەند بڕگەیەکی فەرهەنگە کوردی عەرەبیەکەی گرتبووەخۆ ، کە ناوی نا (نەوبەهار)، هەرچی فەرهەنگەکەشی بوو (٢٣٢) لاپەڕەی لەپەرتووکەکەی گرتبووەوە، کە نووسەر شێوەزاری (زازایی) تیادا بەکارهێنابوو، کە

---

[1] – بڕوانە: فەرهاد پیربال، سەرچاوەکانی ، ل ٣٥–٦٤.

[2] – شێخ یوسف زیائەددین پاشای کوڕی سەید محەمەد ئەفەندی مەقدسییە، ، بە ڕەگەز عەرەبە، ساڵی ١٨٤٢ لە قودس لەدایك بووە، ساڵی ١٩٠٦ لە قودس کۆچی دوایی کردووە، پۆستی کارگێڕی لە قودس وەرگرتووە، لەوانە بەڕێوەبردنی کەرتی(موتکی) لە ویلایەتی بەتلیس لەباکوری کوردستان،و زمانی دانیشتوانی ناوچەکەی بە تەواوی دەردەبڕی، و هەر لەوێ فەرهەنگەکەی دەرکرد، بڕوانە: عبدالله محمد حداد، الهدية الحميدية في اللغة الكوردية(عرض عام وملاحظات متفرقة)، جريدة التأخي، العدد(١٢٠٧)، بغداد، ٩ كانون الاول، ١٩٧٢، ص ٣.

لەباكووری كوردستان ناسراوە. دەرچوونی ئەم پەرتووكە لەوكاتـەدا مایـەی خۆشـحاڵی ڕۆشـنبیران و كەسـایەتیە ئەدەبیـەكانی كـورد بـوو ، چـەند ڕۆژنامەیەكی ئەورووپیش ئاماژەیان بەم پەرتووكە كرد[1] ، جگە لەوەی كـە ڕۆژنامەی (كوردستان)یش لەژمارەی سێیەمی خۆیدا كە لەمێـژووی (٢٠) ی ئایاری ساڵی (١٨٩٨) كە لە (قاهیرە) دەردەچوو ئاماژەی پێ كرد.

١ - جليلي جليل، نهضة الاكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، ترجمة، باقي نازي، ولاتو، بيروت، ١٩٨٦، ص ٢٥-٢٦. عبدالله محمد حداد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣.

سەرهەڵدانی ئەلفوبێی کوردی بە پیتی عەرەبی و یەکەم پەرتووک کە لەلایەن (خەلیل خەیالی) ەوە لەبارەیەوە نووسراوە ١٨٩٨ ـ ١٩١٠

دەرچوونی ڕۆژنامەی کوردستان لە (قاهیرە) لەمێژووی (٢٢) ی مانگی نیسانی ساڵی (١٨٩٨) لەسەر دەستی (میقداد مدحەت بەدرخان)[١] و پاش ئەویش (میر عەبدولڕەحمان بەدرخان)[٢]ی. برای بەوەرچەرخانێکی هەنگاوێکی مەزن لەژیانی ڕۆشنبیری بەگشتی و لەزمانی کوردیدا بەتایبەتی دادەنرێت، چونکە ئەو ڕۆژنامەیە یەکەم چاپکراوی کوردی بوو کە لەو دەمەدا بێتە ئاراوە، کە بەهەردوو زمانی

١ – میقداد میدحەت بەدرخان کوڕی میر بەدرخان پاشای میری بۆتانە، بە ڕێبەرو پێشەنگی ڕۆژنامەگەریی کوردی دادەنرێت، ساڵی ١٨٩٨، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی لە قاهیرە دەرکردووە، و یەکێکە لە دامەزرێنەرە یەکەمینەکانی کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەو مەعارفی کوردی، بۆ زانیاری بڕوانە: مالمیسانژ، بدرخانیو جزیرة بوتان و محاضرة اجتماعات الجمعية العائلية البدرخانية، ترجمة: شكور مصطفى، اربيل، ١٩٩٨، ص ١٦٠-١٦٢.

٢ – عەبدولڕەحمان بەدرخان: ئەمەش کوڕی میری بەدرخانەو برا بچووکی میقداد میدحەتە، وەك ئەندامێك لە وەزارەتی پەروەردە لە ئەستەنبوڵ کاری کردووە، لەدوای میقدادی برای ئەرکی دەرکردنی ڕۆژنامەی کوردستانی لە نێوان ساڵانی ١٨٩٨–١٩٠٢ گرتۆتە ئەستۆ، لەساڵی ١٩٠٢ وەکو نوێنەری کورد لەگەڵ حیکمەت بابانو ئیسماعیل حەقی بابان ئامادەی کۆنگرەی ئیتحادو تەرەقی بوون لەفەڕەنسا، بڕوانە، فەرهاد پیرباڵ، ڕۆژنامەگەری کوردی بەزمانی فەڕەنسی، هەولێر، ١٩٩٨، ل ٢٤–٢٥: مالمسیانژ، ڕۆژنامەنووسو سیاسەتمەداری گەورەی کورد عەبولڕەحمان بەدرخانە، وەرگێڕانی لە تورکییەوە:ئارام خدر قەڵادزەیی، گۆڤاری ڕامان، ژمارە (١٧)، هەولێر ١٩٩٧، ل ١٣١.

کوردی و زمانی تورکی عوسمانی دەردەچوو، و لەنوسینیدا پیتی عەرەبی بەکاردەهێنراو بەرێنووسی فارسی دەنووسرا، و (٣١) ژمارەی لێ دەرچوو[1] ، لەگەڵ ئەوەشدا زۆر لەشاعیران و ئەدیبانی کورد بەرهەمەکانیان بەزمانی کوردی تۆمار دەکرد، بەڵام ئەو بەرهەمانە بەدەستنووسی مانەوە، و لەسەدەی بیستەم نەبێ دەرفەتی لەچاپ دان و بڵاوکردنەوەی بۆ نەرەخسا، جگە لەوەی ئەم دەستنووسە دوور لەخەڵك مایەوە زۆریش لەو بەرهەمانە بزربوون و کەس نەیانی دۆزیەوە، لەبەر ئەوە دەرچوونی ئەم ڕۆژنامەیە کاریگەریەکی بێ وێنەی بەسەر پێشڤەچوونی ڕەوشی زمانی کوردیدا هەبوو.

لەبەر ئەوە دەتوانین بڵێین کە ڕۆشنبیرانی کورد دەرچوونی ئەم ڕۆژنامەیەیان بە سەرەتایەکی ڕاستەقینەی دامەزراندنی ئەلفوبێیەکی کوردی دانا ، کە لەگەڵ دەنگەکانی کوردی شیاو و گونجاو بێت، ئەویش بەهۆی ئەوەی کە خاوەنی ڕۆژنامەکە پیتی عەرەبی تیادا بەکارهێنا ، پیتە عەرەبییەکانیش هەروەك زانراوە چەند دەنگێك دەگرنەخۆ، وەکو **(ث، ص، ظ، ذ)** کە لەزمانی کوردیدا هاوشێوەی درکاویان نییە، هەروەها لەم ڕۆژنامەیەدا نیشانە و عەلامەتەکانی شیکردنەوە و پێکهتەی عەرەبی

---

[1] – بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی ڕۆژنامەی کوردستان، بڕوانە: کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨-١٩٠٢، کۆکردنەوەو پێشەکی : کمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢، هۆگر تاهیر تۆفیق، دور الصحافة الكوردية في تطوير الوعي القومي الكوردي ١٨٩٨-١٩١٨، دهۆك، ٢٠٠٤، ص ٩٥-١٤٠.

وەکو (سەر، ژێر ، بۆر ، وەستان) بەکارهێنرا ، ئەویش بـۆ کـۆنترۆڵکردنی وشە کوردییەکان.[1]

بەم شێوەیە ئـیتر ڕۆشـنبیرە کوردەکـان هەسـتیان بـەزەرورەتێکی مێژوویی و نەتەوەیی مەزن کرد بۆ بەدیهێنانی ئەلفوبێیـەکی کـوردی کـە لەگەڵ درکاندن و دەنگە کوردیەکاندا بگونجێ و لەگـەڵ درکانـدنی مرۆڤـی کورددا تەبا بێ، و گوزارشتی تەواوی لێ بکات، جا ئەو کەسـەی کـە بـەم کارە مەزنە هەستا و شکۆمەندییەکی مەزنی لەمێژوودا لەم بوارەدا تۆمار کرد (خەلیل خەیالی موتکی) بوو.

خـــەلیل خـــەیالی (١٨٧٦ ـ ١٩٢٦)[2] بـــەناوبانگترین ئـــەو کەسـایەتیانەیە کـە لـەبواری پێشـڤەبردنی زمـان و ڕۆشـنبیری کـوردی لەچارێکی یەکەمی سەدەی بیستەمدا کاری کردووە، ئـەم کەسـایەتیە لـە عەشیرەتی (مـودان)ی کوردییـە و سـەر بەقـەزای (مـوتکی) کوردسـتانی تورکیایە، لەمنداڵیدا قوتابی (سەعید نورسـی ـ ١٨٧٦ ـ ١٩٦٠) بـووەو زۆر هـۆگری ئاکـارو ڕەفتـاری جوامێرانـەی سـەعید نوورسـی بـووە[3] ، لەکۆتاییەکانی سەدەی (١٩) دەچێتە ئەستەنبول و لەوێ لە بواری ڕێزمانی

[1] بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٥).

[2] – ژیانی هەر لەنێو باسەکەدا ئاماژەمان پێکردووە، ئەمیش یەکەم: لەبەر کەمی زانیاری لەبارەی ژیانییەوە. دووەم: لەبارەی گرنگی و ڕۆڵی لە دروستکردنی ئەلفوبێی کوردی بە پیتی عەرەبی.

[3] – زنار سلۆبی ، مسألة کردستان (٦٠ عاما من النظال المسلح للشعب الکوردي ضد العبودیة) تنقیع وتقدیم: عزالدین مصطفی رسول، ط٢، بیروت، ١٩٩٧، ص ٣٣.

کوردی و نووسینی زمانی کوردیدا کۆششەکانی خۆی دەخاتە گەڕو فەرهەنگێکی کوردی دەنووسێت، لەشاری ئەستەنبول چەندەها پۆستی حکومی دەبینێت، یەکێك لەو پۆستانە (ئەمینداری سندوق)ی لە پەیمانگای کشتوکاڵی لە (خەلق ئالی) پێ سپێردرابوو، هەروەها خەلیل خەیالی بەیەکێك لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی (تەعاون و تەرەقی) کوردی هەژمار دەکرێت ، کە لەساڵی (١٩٠٨) دامەزرێنرا.هەندێك نووسینی لە گۆڤاری (کورد)دا هەیە کە بڵاوکراوەی فەرمی ئەو کۆمەڵەیەیە، جگە لەوەی کە یەکێکە لە دامەزرێنەرانی (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی مەعارفی کوردی) کە کۆمەڵەیەکی سەر بەکۆمەڵەی (تعاون وترقی) کوردی بوو[1] ، سەرباری ئەوەی کە ڕۆڵێکی کارای لە دامەزراندنی کۆمەڵەی (هێڤی)دا هەبوو ، کە لە ساڵی (١٩١٢) لە ئەستەنبول دامەزرێنرا. چەندەها وتاریشی لە هەردوو گۆڤاری (کورد) و (هەتاوی کورد) لەساڵانی (١٩١٣-١٩١٤) نووسی ، کە دوو گۆڤاری سەر بەم کۆمەڵەیە بوون[2] ، هەروەها یەکێك بوو لەدامەزرێنەرانی کۆمەڵەی تەعالی کوردستان ، کە دیسانەوە لەشاری ئەستەنبول پاش کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی یەکەم ساڵی (١٩١٨) دامەزرێنرا، و چالاکیەکی بێ وێنەی تیادا ئەنجامدا.[3] بەگشتی زانیاریەکی کەم دەربارەی (خەلیل خەیالی) لەژێر دەستدا هەیە و پاش ئەم

[1] - هەمان سەرچاوە، ل ٣٣- ٣٤.

[2] - هەمان سەرچاوە، ل ٣٨، بلەچ شێرکۆ، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.

[3] - زنار سلۆپی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٥.

زانیاریانه تەنها هەر ئەوەندە زانراوە کە (خـەیالی) لەسـالّی (١٩٢٦) لـە ئەستەنبول کۆچی دوایی دەکات و هەر لەوێش دەنێژرێت[١].

دەتوانین (خەلیل خەیالی) بە دامەزرێنەری ئـەلفوبێی کـوردی بـە پیتی عەرەبی هەژمار بکەین، کە تا ئێستا لەکوردستانی عێـراق و ئێـران بەکاردەهێنرێت، ئەم زانیاریەشمان لەگوتـەو یاداشـتەکانی ئـەو کەسـانەوە دەسـکەوتووە، کـە لـەو ماوەیـەدا لەگـەلّی ژیـاون ، سـەرباری نووسـینی پەرتوکێك ، کە (خەلیل خەیالی) لەسالّی (١٩٠٩) لـە شـاری ئەسـتەنبول لەچاپیدا.

(زنار سلۆپی)[٢] دەربارەی ئەم کەسایەتیە دەلّێ: ((لەبواری نووسیندا کۆششی خستۆتە گەڕو ڕێزمانی کوردی نووسـیوەو فەرهـەنگێکی کـوردی داناوە، لەماوەی نیشتەجێ بوونیـدا لەئەسـتەنبول لەسـالّی (١٩٠٠) ەوە، (خەلیل خەیالی) چەندەها لاوی کوردی ناسیوەو لەگەلّیاندا باس و خواسـی نەتەوایەتی و هزری نەتەوایەتی کوردیانی هێناوەتە گۆڕێ، و سۆزو ئەوینی

١ - هەمان سەرچاوە، ل ٣٥، کوردێکی یەکڕەنگ، دیاری ژمارە، گۆڤاری رۆژنامەڤانی، ژمارە(٩)، هاوینی ٢٠٠٢، ل ٤.

٢ - زنار سلۆپی- قەدری جەمیل پاشا- (١٨٩٢-١٩٧٣):- بە یەکێك لە گرنگترین کەسایەتییە کوردییەکان دادەنرێت، کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم لە بواری سیاسیو رۆشنبیری کوردی کاری کردووە، وەکو کۆمەڵەی هێڤی، ١٩١٣، کۆمەڵەی تەعالی کوردستان ١٩١٨، خۆیبوون ١٩٢٧، بڕوانە: زنار سلۆپی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧-٢٧.

کوردایەتی لەناخیاندا وروژاندووە، هەروەها چاوی بـە (**زیـا ئەفەنـدی**) [1] کەوت، کە کوڕی (تۆفیق ئەفەندی)یە. (**زیا ئەفەنـدی**) پێش ئەوەی چـاوی بە (**خەلیل خەیالی**) بکەوێت خۆی کردبووە (تورك) و ناوی خۆی نابوو (زیا کـۆك ئەلـەب) و بـە دامەزرێنـەری هـەردوو ڕێکخـراوی وجـاقی تـورکی (ناوەندی تورکی) و (نیشـتمانی تـورك) دادەنرێـت، بـەڵام پـاش ناسـینی (خەلیل خەیالی) دەستی دایە نووسینی ڕێزمانی زمانی کـوردی و دانـانی فەرهەنگی کوردی، کاتێکیش کە (زیـا ئەفەنـدی) لـە پەیمانگـە دەرکـرا ، ناچـاربوو بـۆ (دیاربـەکر) بگەڕێتـەوە، و چـەند کۆپیـەکی ئـەو کـارە قەدەغەکراوانەشی لەگەڵ خۆیدا بـرد، ئـیتر بـەم شـێوەیە پەیوەندییـەکانی نێوان (خەیالی) و (**زیا** ئەفەندی) پچڕا، تاکو ڕاگەیاندنی دەستوور یەکتریان نەدیتەوە، واتـە ئەوکاتـەی کـە (زیـا ئەفەنـدی) وەکـو نوێنـەری خـەڵکی (دیاربـەکر) گەیشـتەوە ئەسـتەنبول، ئـەویش بـۆ بەشـداری کـردن لـە

[1] – زیا کۆك ئەلەب: یەکێکە لە هاوڵاتیانی دیاربەکر، رەسەنایەتی کوردبوونی خۆی شاردبۆوە، هەتا بووە یەکێك لە پەیڕەوکەرانی ئایدۆلۆژیای تۆرانی لە تورکیا، کەندال نزان لەبارەیەوە دەڵێت: " زۆر غەریبە (جێگای سەرسوڕمانە) کوردێکی دیاربەکر ناوی خۆی بنێ زیا کۆك ئەلەب، دوای ئەوەی چەند لێکۆڵینەوەی کۆمەڵایەتیو زمانەوانی لەبارەی گەلی کورد تەواو کرد، زیاتر هانیدا، وەکو مەبەستێك رەگەزێتی خۆی بشارێتەوەو جێگای سەرسوڕمانە کە ئەم کوردە وەکو رێبەرێکی یەکێتی تۆرانیەکان دەرکەوت ، پاشان نەتەوەییە تورکەکان خۆیان پێ هەڵواسی، پاشان بووە بابی رۆحی تورکانی نوێ، بڕوانە: جیرار شالیان، کندان نزانو اخرون، الاکرد وکوردستان، حرکة التحریر الوطني الفلسطیني (فتح)، التعبئة والنظیم الدراسات، فلسطین ١٩٨٢، ص ٢٣.

کاروبارەکانی کۆنگرەی (ئیتحادو تەرەقی) کە لە (سالۆنیك) پاش ڕاگەیاندنی دەستوور گرێدرا ، ئەوکاتە (خەیالی) داوای لیٚ کرد کە دەستنووسەکانی ڕێزمانی کوردی بگەڕێنێتەوە، کە خۆی تاڕادەیەك بەشداری لەنووسینیدا کردبوو، بەڵام (زیا ئەفەندی) بۆی نەگەڕاندەوەو پێی وت ، کە هەمووی سوتاندووە، بۆیە (خەلیل خەیالی) جارێکی دی ئەو پڕۆژەیەی نووسیوە[1] ، هەروەها (سەعید نورسی)[2] دەربارەی (خەلیل خەیالی) لە پەرتووکەکەی خۆیدا (**شهادة حول نكبة مدرستين**)دا دەڵێ ((نموونەیەکی دڵسۆزی و ئەمەکداری بەرژەوەندیە نیشتمانیەکانی ئەم وڵاتەتان پێشکەش دەکەم، کە (خەلیل خەیالی موتکی)ە، کە لەهەموو بوارەکاندا بۆ بەرژەوەندییەکانی نەتەوەکەمان وەفاداری خۆی سەلماندووە، جگە لەوەی کە بونیادنەری ئەلفوبێی ڕێزمانی زمانەکەمانە))[3] .

لەبەرئەوە دەتوانین بڵێین کە (خەلیل خەیالی) بونیادنەری ئەلفوبێی کوردیە بە پیتی عەرەبی، ئەویش بە گەواهی و شایەتی ڕۆشنبیرە کوردەکان کە هاودەم و هاوچەرخی ئەم کەسایەتیە بوونە، جا گەر هەر گومانێك لەم زانیارانەدا هەبێ، ئەوا دەرچوونی پەرتووکەکەی ئەلفوبێی

---

١ - سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣- ٣٤. هەموو دەقەکەمان وەرگرتووە، کە زنار سلۆپی لەبارەی خەلیل خەیاڵی ئاماژەی پێکردووە، ئەمیش لەبەر ئەوەی راستەوخۆ پەیوەندی بە بابەتەکەوە هەیە.

٢ - خەلیل خەیاڵی یەکێك بووە لە قوتابیانی سەعید نەوڕەسی.

٣ - زنار سلوبی، سەرچاوەی پشوو، ل ٣٤-٣٥.

کوردی لەساڵی (١٩٠٩) لەم بوارەدا یەکلاکەرەوەیە، بوونی ئەم پەرتووکـە ئەو زانیاریە دەسەلمێنێ کە (زنار سلۆپی) وتویەتی کـە (خـەلیل خـەیالی) پـاش کودەتاکـەی (١٩٠٨) دیسـانەوە دەسـتی بەنووسـین و توێژینـەوەی ڕێزمان و زمانی کوردی کردووە، جا ئـەم پەرتووکـەی (خـەیالی) لەلایـەن (محەمەد بایرق) ەوە لەساڵی (١٩٩٤) لە ئەنقەرە بڵاوکراوەتـەوە، لـەتوێی پـــــەرتوکێك کـــــە بـــــەزمانی کـــــوردی لـــــەژێر ناونیشـــــانی (kurdolojbelgeleri)[1] نووسیویەتی.

ئێستاش گرنگترین ئەو شتانەی کە لە پەرتووکەکەی (خەلیل خەیالی) داهاتووە سەبارەت بە ئەلفوبێی کوردی دەخەینەڕوو:ـ

(خەلیل خەیالی) ناونیشانی (ئەلفبای کرمانجی) واتە (ئـەلفوبێی کـوردی) بۆ پەرتووکەکەی هەڵبژاردووە، پاشان لەژێر ئەم ناونیشانەدا ڕاستەوخۆ ئـەم گوزارشتەی تۆمارکردووە ، (محەمەد خەلیل خەیالی موتکی) واتە دانـەری ئەم پەرتووکە (خەلیل خەیالی موتکی)ەو لەژێر ناوەکەی خۆیشی نووسراوە (طابع كردى زادة أحمد العز)[2] ، سـاڵی لەچـاپدانی ئـەم پەرتووکـەش

---

[1] – بەیار مستەفا ئەم زانیارییەی پێ داوم. (نووسەر).

[2] – ئەحمەد رامز: یەکێکە لە گرنگترین ئەو کەسایەتیانەی کە لە بواری رۆشنبیریو سیاسی کورد کاریان کردووە، لە شارۆچکەی (لەجی) سەر بە ویلایەتی دیاربەکر هاتۆتە دنیاوە، ساڵی ١٩٠٠ پەیوەندی بە کۆمەڵەی (عەزمی بەهێزی کوردستان) کردووە، ساڵی ١٩٠٤ وەکو نوێنەری ئەم کۆمەڵەیە سەردانی میسری کردووە، رۆڵێکی گەورەی بینیوە لە کۆمەڵەی تەعاونو تەرەقی کوردیو دەرکردنی گۆڤاری کورد ساڵی ١٩٠٨–١٩٠٩، و ساڵانی ١٩٠٩–١٩١٥، خاوەنی چاپخانەی (ئامەدی) بووە لە ئەستەنبۆڵ، خاوەنی

بەساڵی (١٣٢٥)[١] دەستنیشانكراوە. كە ساڵێكی ڕۆمییە و بەرامبەرە زایینیەكەشی ساڵی (١٩٠٩)ە.

پەرتووكەكە بەلاپەڕەی ناونیشانەوە (٢٧) لاپەڕەیە، نووسەرەكەی لەلاپەڕەی دووەمدا باسی ئەلفوبێی كوردی كردووە، كە لە (٣٤) پیت دانراوە ، كە ئەم پیتانەن: (أ ب پ ت ث ج چ ح خ د ز ر ز ژ س ش ص ض ط ظ ع غ ف ڤ ق ك گ ل م ن و ھ لا ی) ، لە لاپەڕەكانی (٣، ٤، ٥)دا نەخشەیەكی دابەزاندووە ، كە وێنەی هەموو ئەم پیتانەی تیادا نووسیوە، بەهەموو شێوەكانی بەكارهێنانیان چ لەسەرەتاو چ لەناوەڕاست ، هەروەها شێوەی پیتەكان كە لەكۆتایی وشەدا بنووسرێت، و دوای ئەوەش دركاندنی هەموو پیتێكی نووسیوە، وەكو (ئەلیف ، بێ، پێ....).

هەروەها لەهەردوو لاپەڕەی (٦، ٧) جوولەی (المدة)ی لەزمانی عەرەبیدا نووسیوەو چۆنێتی نووسینی لەزمانی كوردیدا ڕوون كردۆتەوە، بەهەمان شێوەش لەنێوان پیتەكاندا جوداكاریەكی ئەنجامداوە لەنێوان ئەو پیتانەی كە خاڵیان نییەو لەنێوان ئەو پیتانەی كە یەك یا دوو یا سێ

چەندین بەرهەمە، بۆ زیاتر زانیاری، بڕوانە: زنار سلوبی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٦، مالمسیانژ، القومیة الكوردیة، د. عبدالله جودت في مطلع القرن العشرین، ترجمة شكور مصطفی، اربیل، ٢٠٠٠، ص ٤١-٥٠.

[١] – لەناو نیشانی لاپەڕەكەدا نەنووسراوە كە ئەم ساڵە كۆچییە یاخود ڕۆمی؟ كە جیاوازی نێوانیان دوو ساڵە، بەلام لە كۆتایی كتێبەكە بە پیتی (م) نووسراوە، كە بەم شێوەیە (١٣٢٥م) ، كە ئاماژەیە بۆ ساڵی ڕۆمی ، كە لەبەرانبەریدا زایینیەكەی (١٩٠٩)یە.

خاڵیان هەیە، وەکو (أ، ب، ی، پ)، لەلاپەڕەی (٨)دا پیتە کوردییەکانی بزواندووە، ئەویش بەپێی جوولە عەرەبییەکانی وەکو (سەر ،بۆر و ژێر)، لەلاپەڕە (٩)دا سیستەمی تەنوینی عەرەبی لەسەر ئەم پیتانە پراکتیزە کردووە.

لەلاپەڕەکانی دوایشدا ئەو پیتانەی نووسیوەو ڕوونی کردۆتەوە کە چۆن گران یان سووك دەبن لەکاتی بەکارهێنانی لە وشەیەکدا.

لەلاپەڕەکانی (١٨)ەوە تا (٢٢) چەند وشەیەکی نووسیوەو قسەکانی پێشووی خۆی لەسەر پراکتیزە کردووە، کە چۆن بەم ئەلفوبێیە وشەکان دەنووسرێن و چۆن دەدرکێنرێن، لەهەردوو لاپەڕەی (٢٣، ٢٤)دا پارچەیەکی شیعری بەم ئەلفوبێیە نووسیوە.

هەروەها لەلاپەڕەکانی (٢٤، ٢٥، ٢٦)دا هەندێك دوعاو زکری تایبەت بە ئایینی ئیسلام تیادا هێناوەتەوە، لەلاپەڕەی کۆتایی پەرتووکەکەیدا، (خەلیل خەیالی) لەژێر ناونیشانی (رجا) بەزمانی کوردی ئەم چەند دێرەی نووسیوە ((داهاتی ئەم پەرتووکە بۆ چاپدانی پەرتووکی کوردی خەرج دەکرێت، ئەو پەرتووکە کوردیانەش بەپێی یاساو ڕێسای زمانی کوردی ئێمە پێویستیمان تەنها بە یارمەتی هەیە، هیچ کارێکیش بەبێ کۆمەکی ناگاتە ئەنجام، هیوامان بەجوامێری نەتەوەکەمانە، مەبەستمان فێرکردنی زانست و هونەرە بە منداڵانی کورد)). لەژێر ئەم

قسانەشەوە ئەم گوزارشتەی نووسیوە (موسا عەزمی کوردی[1] نوسیویەتی لە (١٣٢٥)[2]ی زایینی تەواوکراوە). دەرچوونی ئەم پەرتووکە گرنگیـەکی لەڕادەبەدەری لەمێژووی کوردی هاوچەرخدا هەیـە، بەتایبـەتی لەمێـژووی زمان و ڕۆشنبیری کوردیدا، ئەویش لەبەر چەند هۆو هۆکارێك ، یەکـەمیان ئەم پەرتووکە ڕوونی کردەوە کە کێ یەکەم کەس بووە بەڕاسـتی بـیری لـەم پرۆژەیـە کردۆتـەوە، و هـەموو تواناکـانی خـۆی تیـادا خسـتۆتەگەڕ[3] ، دووەمیشـیان لـەم پەرتووکـەدا دەردەکـەوێت کـە ڕۆشـنبیرە کوردەکـان لەسەرەتای سەرهەڵدانی هزری نەتەوەیی لەڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا بـێ ئاگـا نەبوونە، و یەکەم شت کە بیریـان لێ کردبێتـەوە ،داهێنـانی ئەلفوبێیـەکی کـوردی بـووە بـۆ نووسـینەوەی زمـان و ئـەدەب و مێـژووی کـوردی، و بڵاوکردنەوەی نووسینی کوردی و خوێندنی کوردی لەناو جەماوەری کورددا

[1] – مانای ئەوەیە کە ئەم کتێبە خەتەکەی بەدەستی مووسا عەزمی کوردییەو، سەرچاوە مێژووییەکان ئەم شتە ناخەنە ناو ژیاننامەیەوە.

[2] –. بڕوانە پاشکۆی ژمارە(٦) لەنێو ئەم پاشکۆیەدا هەموو کتێبەکەی خەلیل خەیالیمان وەرگرتووە، تاکو سوودێکی گەورە ببەخشێ.

[3] – جەلیلی جەلیل ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە حوسێن حوزنی موکریانی دامەزرێنەری ئەلفوبێی کوردییە بە پیتی عەرەبی، کە تاکو ئێستا لە کوردستانی عێراق و ئێران بەکاردەهێنرێ، لەبەرئەوەی کاری لە بواری چاپەمەنی کوردی کردووەو پیتە کوردییەکانیشی خستۆتە نێو چاپخانەوە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وا دەردەکەوێ کە خەلیل خەیاڵی بیرکەرەوەو دامەزرێنەری ئەلفو بیبێ کوردییە بەپیتی عەرەبی، لەبەر ئەوەی هەندێك ڕۆشنبیرانی تری کورد پێش حوسێن حوزنی موکریانی لەم بوارەدا کاریان کردووە. بۆ زانیاری بڕوانە: جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١–١٣٢.

، نەك بەكارهێنانی زمانی فارسی و عەرەبی و تورکی، لەکۆتاییدا دەبێ ئەوە بڵێین کە زمانزانە کوردەکان ئێستا دەتوانن ئەم پەرتووکە بکەنە سەرچاوەیەك بۆ ئەنجامدانی توێژینەوەی زمانەوانی سەبارەت بەزمانی کوردی و لەشوێنگەی خۆشیدا دایبنێن، چونکە کەلێنێکی زۆر گەورەی لەمێژووی زمان و ڕۆشنبیری کوردیدا پڕکردۆتەوە.

خەلیل خەیالی شێوازێکی زانستیانەی زنجیرە ئامێزی لە نووسینی ئەم پەرتووکەدا پەیڕەو کردووە، بەشێوەیەك کە تێگەیشتن و پراکتیکردنی زۆر ئاسان و سانابێ، بۆ ئەو کەسانەی کە ئەم شێوازە نووسینە پەیڕەو دەکەن، پاشان هەر پیتێك بەجیای داناون، کە چۆن لەسەرەتادا یاخود لە ناوەڕاستدا یان لە کۆتاییدا دەنووسرێن و چۆنیش دەدرکێندرێن، ئینجا ئەم سیستەمەی لەشیعرێکی کوردیدا جێبەجێکردووەو ئینجا لەکۆتاییدا وتوویەتی کە داهاتی پەرتووکەکە بۆ لەچاپدانی پەرتووکی کوردی خەرج بکرێت. ئەو پەرتووکە کوردیانەی کە بەم ئەلفوبێیە دەنووسرێن، بەم شێوەیە (خەلیل خەیالی) هەروەك (سەعید نوورسی) دەڵێت: ((دامەزرێنەری ئەلف و بێ و ڕێزمانی زمانەکەمانە)).

لەکۆتایدا هەرچەندە ئەم ئەلفوبێیە زۆر تێبینی لەسەرە، بۆ نموونە (خەیالی) چەند پیتێکی خزاندۆتە ناو زمانی کوردییەوە ، کە هاوشێوەی درکاوی نییە، وەکو (ث، ذ، ظ) ، هەروەها شێوازی جوولە و (المده) و (التنوین)ی لەزمانی عەرەبییەوە هێناوە و لەسەر ئەلفوبێی کوردی ڕێساکانی پراکتیزەی کردووە، لەکاتێکدا کە ئەم سیستەمە لەگەڵ

دەنگەکانی زمانی کوردی و ڕێزمانەکەیدا ناگونجێ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم پڕۆژەیە وەك بنەمایەك وابوو کە ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی هاوچەرخی لەسەر بونیادنرا ، پاش ئەوەی کە چەند چاککاریەك خزێنرایە ناوی، بەتایبەتی لە بیستەکانی سەدەی بیستەم ـ کە پاشان دێینە سەری کە تاکو ئێستا لە کوردستانی عێراق و ئێراندا بەکاردەهێنرێت.

جگە لەمانەش خەلیل خەیالی ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە لە دامەزراندنی (کۆمەڵەی بڵاوکردنەوەی مەعاریفی کوردی)، کە سەر بە (کۆمەڵەی تەعاون تەرقی کوردی) بووە، هەروەها ڕۆڵی سەرەکی گێڕاوە لەدامەزراندنی یەکەم قوتابخانەی کوردی کە قوتابیان زمانی کوردی تیادا بخوێنن، بەهۆیەوە لەشاری ئەستەنبول ساڵی (١٩١٠) لەگەڕەکی (جنبرلی تاش) کە مێژووی خوێندن لەناو کورددا بەخۆیەوە نەبینیبوو، کە ناوی لێنرا (کرد نموونە ابتدائیسی ـ مەشروتییە) واتە (سەرەتایی نموونەیی کوردی -دەستووری)[1].

لەم دەسپێکەوە دەردەکەوێ کە لەشاری ئەستەنبول کاریگەریەکی بێ وێنەی لەسەر ژیانی ڕۆشنبیری کوردیدا هەبووە ، کە ڕەنگاڵەکانی

[1] – ئەم باسە هەندێ لەو کەسانەی کە لەگەڵی ژیاون، هەروەها مێژوو نووسانو لێکۆڵەرانی کورد، ئەوانەی کە لەم ماوەیەدا بەدوای مێژووی کورددا گەڕاون، ئاماژەیان بۆ کردووە، بڕوانە: زنار سلوبی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٣، جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨. کمال مەزهەر ئەحمەد: کردستان في سنوات الحرب العالمية الاولى: ترجمة محمد الملا عبدالكريم، بغداد، ١٩٨٤، ص ١٠٢، مالميسانژ، القومية الكوردية، ل ٤١

پێکهاتەی ڕۆشنبیری کوردی لەو ئان و زەمانـەدا تیایـدا کۆببوونەوە.هـەر ئەویش بوو کە ئەم کۆمەڵەیەی دروست کـرد و ئـەو قوتابخانـە کوردییـەی دامەزراند، واش پێدەچێ کە بونیادنانی ئەم قوتابخانەیە بەهاندانی (خـەلیل خەیالی) بووبێ، چونکە ئەم ئەلفوبێیە کوردییە لەو قوتابخانەیە دەخوێندرا، بابەتەکانی دی ئەم قوتابخانەیەش بەهەمان شێوە بەو ئەلفوبێیە نەڕۆیشتبێ ئەدی لەسەر چ ئەلفوبێیەك دەڕۆیشت، کەواتە لەم قوتابخانەیەدا بـۆ یەکـەم جار ئەم ئەلفوبێیە پەیڕەو دەکرا، ئەمەش مانای ئەوە نییە کە ڕۆشـنبیرانی دی کوردی ڕۆڵیان نەبووە ، چـونکە ئـەوانیش بـەدەوری خۆیـان یارمـەتی (خەیالی)یان داوەو کۆمەکیان کردووە، بەڵام بـەپێی ئـەو زانیاریانـەی کـە لەبەر دەستدایە دەردەکـەوێ کـە ئـەم کەسـایەتیە لـەڕووی بڵاوکردنـەوەی سیستەمی خوێندن بـەزمانی کـوردی دەستپێشـخەرو پێشـەنگ بـووە، و چەندەها سـاڵ کۆششـی لـەم بـوارەدا کـردووەو نووسـینی ئـەم پرۆژەیـەو پەیڕەوکردنی لەقوتابخانە کوردیەکەدا گەورەترین بەڵگەیە.

ڕۆڵی کۆمەڵەی (هێڤی) لە پێشڤەبردنی ئەلفوبێی کوردیدا ١٩١٢ ـ ١٩١٤

کۆمەڵ قوتابیەکی کورد لە پەیمانگەی کشتوکاڵی (خەلق ئالی) لە ئەستەنبول ساڵی (١٩١٢) کۆمەڵەیەکیان دامەزراند و ناویان نا (هێڤی)، (عومەر جەمیل پاشا، قەدری جەمیل پاشا، زنار سلۆپی، فوئاد تەمۆ، جەراح زادە زەکی)[1] ، لەنێوان ساڵانی (١٩١٣ ـ ١٩١٤) ئەم کۆمەڵەیە دیارترین دامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە بوون هەردوو گۆڤاری (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد)ی دەردەچواند، ئەم کۆمەڵەیە لەبنەڕەتدا کۆمەڵەیەکی ڕۆشنبیری کوردی. گرنگترین ئامانجەکانیشی هەروەك لەگۆڤاری (هەتاوی کورد) لە ژمارە (٤ ـ ٥) لەمێژووی ٢٣ ـ ئایار ـ ١٩١٤ بڵاوکرایەوە (دابەزاندنی ئەدەب و زمانی کوردی بۆ گۆڕەپانی ڕۆشنبیری بوو)[2]، جا پێش باسکردنی ڕۆڵی ئەم کۆمەڵەیە لەبەرەوپێشبردنی ئەلفوبێی کوردی لەڕێگەی ئەو دوو گۆڤارەوە جێی ئاماژەپێدانە ، کە (خەلیل خەیالی)

---

[1] – بڕوانە : زنار سلوبی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨، عبدالستار تاهير شريف، الجمعيات والنظمات والاحزاب الكوردية في نصف القرن، ١٩٠٨-١٩٥٨، بغداد، ١٩٨٩، ص ٣٨.

[2] – بۆ زانیاری لەبارەی ئەم دوو گۆڤارە، بڕوانە: هۆگر تاهیر تۆفیق، سەرچاوەی پێشوو ، ل ١٦٨–٢٠٤.

ڕۆڵێکی زۆر گرنگ و کارای لە پاڵنانی قوتابیانی کورد هەبووە، بۆ کردنەوەی ئەم کۆمەڵەیە. هەروەك ـ زنار سلۆپی ـ کە ئەویش لەدامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە بووە ، بەڕاشکاوی ئەم زانیاریە دەدرکێنێت.[1] بە هەمان شێوە (بلەچ شێرکۆ) پاش ئەوەی ساڵی دامەزراندنی کۆمەڵەی (هێڤی) و ناوەکانی دامەزرێنەرانی ئەم کۆمەڵەیە دێنێت و دەڵێ((بە هاندان و هەوڵدانی خەلیل خەیاڵی موتکی))[2].

جا ئەوەی کە پاڵپشتی ئەم ڕایە دەکات ئەوەیە ، کە خەلیل خەیالی لەو پەیمانگە کشتوکاڵیەدا کارمەند بووەو ئەمینداری خەزنەبووە[3] ، لەبەرئەوەی دامەزراندنی کۆمەڵەی هێڤی لەو پەیمانگە کشتوکاڵییە لە ئەستەنبول کە خەلیل خەیالی تیادابووە ، ڕوونترین بەڵگەیە لەسەر ڕۆڵگێڕی ئەم کەسایەتیە لەدامەزراندنی ئەم کۆمەڵەیە، لەکاتێکدا کە لەکۆلێژو پەیمانگەکانی دی لە ئەستەنبول ژمارەیەکی بەرچاو لەمامۆستاو قوتابی و کارمەندانی کورد هەبوونە[4] ، بەڵام دروست کردنی ئەم

١ – بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو ل ٣٨. هەروەها ئەم مەسەلەیەش عەبدوڵڵا زەنگەنەش لە وتارێکی بەنێوی (کوردێکی یەك ڕەنگ) ئاماژەی بۆ کردووە نووسەر.

٢ - بڕوانە: سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٢.

٣ – زنار سلۆپی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨، عەلی تەتەر، بزاڤا سیاسی ل کوردستانی ١٩٠٨–١٩٢٧، دهۆك، ٢٠٠٢، ل ٩٤.

٤ – وەکو ئیسماعیل حەقی شاوێس(١٨٧٦–١٩١٣) کەلەو ماوەیەدا لە زانکۆی ئەستەنبول کاری کردووە چەندین وتاری لە گۆڤاری رۆژی کورد نووسیوە، بڕوانە میر بصری، اعلام الکورد لندن، قبرص، ١٩٩١، ص٦٥.

کۆمەڵەیە تەنها لەو پەیمانگەیەدا بوو، کە (خەلیل خەیالی) تیادایە، جگە لەوەی کە ئەم کەسایەتیە یەکێك بووە لە نووسەرانی بەتوانای ئەم دوو گۆڤارە کە زیاتر بەرهەمەکانیان لەبارەی ڕۆشنبیری کوردییەوە دەنووسی، کە ئەمەش دواتر دێینە سەری لەباسکردنی هەردوو گۆڤاری (هەتاوی کورد) و (ڕۆژی کورد)دا، بەم شێوەیە:ـ

گۆڤاری (ڕۆژی کورد) و (هەتاوی کورد)

هەردوو گۆڤارەکە لەسەرەتاوە مەسەلەی هێنانەکایەوەی ئەلفوبێیەکی گونجاوی کوردیان لە ئەرکە یەکەمینەکانی خۆیان دانا، کە لەسەر ڕووپەری چەند ژمارەیەکی جۆراوجۆریدا بۆ یەکەمجار ئەم ئەلفوبێیە نووسرا و بڵاوکرایەوە، لەهەمان کاتیشدا بانگەشەیەکی ڕوون و ڕەوان لەسەر لاپەڕەکانی ئەو دوو گۆڤارە هاتە ئاراوە ، کە ئەلفوبێی عەرەبی لابرێ لەباتی ئەلفوبێی لاتینی بەکاربهێنرێ، ئەویش لەبەر ئەوەی کە زمانی کوردی لەگەڵدا ناگونجێ، بەرامبەر بەمەش چەند بیروڕایەکی دی هاتنە ئاراوە کە بانگەشەیان بۆ نووسینی زمانی کوردی دەکرد بەپیتی عەرەبی ، بەڵام بەمەرجی باشکردنی سیستەمەکە بۆ ئەوەی گونجاوتر بێت و گوزارشت لە دەنگە ڕاستەقینەکانی زمانی کوردی بکات، بەدواداچوونی ئەم مەسەلەیە لەوە دەچێ کە کۆمەڵەی (هێڤی) هەستا بێ بەدامەزراندنی بەشێك یان کۆمەڵەیەکی بچووك بەناوی (گشتاندنی خوێندەواری و

چاکسازی پیتەکان) بۆ ، هەروەك لە وتارەکەی (سالح بەدرخان)[1] دەردەکەویت، کە لەژێر ناونیشانی (پیتەکانمان و ئاسانکردنی خوێندنەوە)یە[2]، هەروەها لە وتارێکی تردا کە گۆڤاری (ڕۆژی کورد) لەژمارە (٢)ی خۆیدا بلاوی کردۆتەوە بەناونیشانی (بەدواداچوونی کۆمەلەی (بلاوکردنەوەی زانست و چاکسازی پیتەکان)ی بەڕێز بۆ بەڕێوەبەری گۆڤاری ڕۆژی کورد)[3] ، کە باس لە مەسەلەی دۆزینەوەی ئەلفوبێیەکی کوردی گونجاو و پێشڤەچوو دەکات، کە لەسەرەکیترین ئامانجەکانی کۆمەلەی (هێڤی) بوو.

جا لە ژمارەی یەکەمی دەرچوونی (ڕۆژی کورد) وتارێکی (مەسعود سلێمانی)[4] لەژێر ناونیشانی (پیتەکانمان و ئاسانکردنی خوێندنەوە)

---

١ – سالح بەدرخان(١٨٧٤–١٩١٥) لە لازقیەی سوریا لەدایك بووە، کوڕی مەحمود عزەت کوڕی سالح عەبدوللا خانە، دایکی ناوی لەیلایە کچی بەدرخان پاشایە، لە پێناوی خوێندن چۆنە چەند شارو شارۆچکەیەك لەنێوان ولاتی شامو ئەستەمبۆلو سالی ١٩٠٠ ڕۆژنامەی (ئومێدی)ی لەولاتی میسر دەرکردووە، سالی ١٩١٣ چەند وتارێکی لە گۆڤارەکانی ڕۆژی کوردو یەکبوون بلاوکردۆتەوە، کە لەئەستەمبۆل دەردەچوو، سالی ١٩١٥ بەهۆی نەخۆشی(تیفۆ) کۆچی دوایی دەکات، بۆ زانیاری، بڕوانە: صالح بدرخان، مذكراتي، ترجمة، روشن بدرخان، دمشق، ١٩٩١، ص ١١، مالمسانژ، بدرخانيو، ص ٧٥–٧٦.

٢ –. بڕوانە: ڕۆژی کورد، ژمارە(٢) ، ١٩ی تموز ١٩١٣، ل ١٢–١٣، لە: ڕۆژی کورد ١٩١٣، بلاوکردنەوەو پێشەکی لەسەر نووسینی : جەمال خەزنەدار، بەغداد، ١٩٨١

٣ – ڕۆژی کورد، ژمارە (٢) ١٩ی تموزی ١٩١٣، ل ١٣–١٥، لە : ڕۆژی کورد، ١٩١٣.

٤ – سەرچاوەکان ئاماژە بە ژیانی ناکەن نووسەر.

بڵاوكرایەوە كە پێویستی بەهەند وەرگرتنی ئەلفوبێی كوردی ئێستای تیادا ڕوون كردەوە، هەروەها جەختی لەسەر ئەوە كردەوە كە نووسینی زەحمەت لەگرنگترین هۆكارەكانی گۆشەگیربوونی میللەتی كوردو دابڕیوبوونیەتی لەژیاریی ئەوروپایی هاوچەرخ،[1] لەوتارەكەشیدا باسی لەپیتی عەرەبی كردووە، كە لەسەر چەند شێوازێك دەنووسرێت، وەكو پیتی (ت، ة، ـة)، پیتەكانی تریش بەهەمان شێوە، ئەویش بەگوێرەی بەكارهێنانی لەزماندا،[2] بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم نووسەرە هیچ پێشنیارێكی بۆ چاككردنی ئەلفوبێی كوردی[3] پێشكەش نەكردووە. ڕۆژی كورد لەژمارەی دووەمیدا وتارێكی لەژێر ناونیشانی (بەدواداچوونی كۆمەڵەی بڵاوكردنەوەی زانست و چاكسازی پیتەكان)(بەڕێوەبەری گۆڤاری ڕۆژی كورد) بڵاوكردۆتەوە، و زۆربەی زۆری تەوەرەكانی ئەم بەدواداچوونە لەبەرگری كردن لەسەر ئەلفوبێی عەرەبی چڕ دەبێتەوە ، كە بۆ نووسینی زمانی كوردی بەكاردەهێنرێت و وتویەتی نەتەوە موسلمانەكان هەموو ئەم ئەلفوبێیە بەكاردەهێنن، هەروەها ئەم ئەلفوبێیە بەهێزترین پەیوەندییە لەنێوان موسڵمانانی ناعەرەب كە بەهۆیەوە دەتوانن شارەزای ئایینی ئیسلام بن، جگە لەوەی كە قورئانی پیرۆز بەم پیتانە نووسراوەتەوە. لەبەرئەوە ناتوانین وازی لێ بهێنین، هەروەها لەنێوان میللەتی كورددا

[1] -. جلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو ل ١١٨.

[2] – ڕۆژی كورد، ژمارە(١)، ١٩ ی تەمووزی ١٩١٣، ل ١٨، لە ڕۆژی كورد ١٩١٣.

[3] – جلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٨.

لەمبارەیــەوە هەنووکــە دوو ئاراســتەی جــودا هــەن ، یەکــەمیان داوای بــەکارهێنانی پیتــی لاتینــی دەکــەن و دووەمیشــیان بــەکارهێنانی پیتــی عەرەبیان پێ باشترە، بەمەرجی خزاندنی هەندێك چاك کـاری بـۆ نـاو ئـەو ئەلفوبێیە[1] . وا دەردەکەوێ ، کە ئەم کۆمەڵەیە لە کۆششـی ئـەوەدابووە کە ئەلفوبێیەکی گونجاو و شیاو بۆ زمـانی کـوردی بدۆزێتـەوە، لەهــەمان کاتیشدا دژ بەو ڕەوتە بــووە کـە بانگەشـەی بـۆ بـەکارهێنانی ئـەلفوبێی لاتینی دەکرد. هــەژی گۆتنێیــە کــە (عـەبـدوڵڵا جـەودەت)[2] بانگەشـەی پەیڕەوکردنی ئـەلفوبێی لاتینــی و داوای گــۆڕینی ئـەلفوبێی عــەرەبی بـۆ لاتینی دەکرد ، ئەویش لە وتارێکیدا لەژێر ناونیشانی (وتار) کە لەژمارەی یەکەمی گۆڤاری ڕۆژی کورد بڵاوی کردەوە ، کە دواتر دێینە سەری.

لەو نووسەرانەی دی کە لەگۆڤاری (ڕۆژی کورد) و (هــەتاوی کــورد) بەرهەمیان هەبووە و کاریگەریەکی زۆریــان بەســەر ڕۆشــنبیرە کوردەکــانی ئەستەنبولدا هەبووە، (خەلیل خـەیالی)ە ، کــە زۆربــەی زۆری وتارەکــانی

---

[1] – ڕۆژی کورد، ژمارە (٢)ی ١٩ی تەموزی ١٩١٣، ل ١٣–١٥، لە: ڕۆژی کورد ١٩١٣.

[2] – عەبدوڵلا جەودەت(١٨٦٩– ١٩٣٢): بۆ خێزانێکی کوردی دەگەڕێتەوە، کە لەشاری خەربوتی کوردستانی باکورە، یەکێکە لە چوار دامەزرێنەرە یەکەمەکەی کۆمەڵەی ئیتعادو تەرەقی عوسمانی لە ساڵی ١٨٨٩، ڕۆڵی لە دەرکردنی ڕۆژنامەی عوسمانلی ١٨٩٧ بینیوە، لەساڵی ١٩٠٤ گۆڤاری ئیجتهادی دەکردووە، ساڵی ١٩١٨ بەشداری لە کارەکانی کۆمەڵەکە لەرووی پێکهاتەکانی کۆمەڵایەتی کوردی کردووە، ساڵی ١٩٣٢ لەئەستەنبوڵ کۆچی دوایی کردووە، بڕوانە: مالمیسانژ، القومیة الکوردیة.. ل ٩ و ئەوانی تر. فەرهاد پیرباڵ، ڕۆژنامەگەریی کوردی... ل ١٦–١٧.

جـەختیان لەسـەر خوێنـدن و فێرکردنـی زمـانی کـوردی لـەنێو کـورددا دەکـردەوە[1]، وەك هانـدانی خـەڵکی و کـارکردن بـۆ پێشـڤەبردنی ڕێنووسەکەی بەپێی توانـا تـاکو هـەموو کـورد بتـوانن پـەیڕەوی بکـەن، ئامانجەکەشـی نزیـك کردنـەوەی شـێوەزارە کوردییـەکان بـوو ، واتـە دامەزراندنی زمانی یەکگرتووی کوردی [2] ، بۆ نموونە لـەوتاری (زمـان و نەخوێندەواری میللەتی کورد) ڕەخنـە لەمیللـەتی کـورد دەگـرێ و دەڵـێ کاتێك کە قسە دەکەن و شتەکان ڕاڤەدەکەن ، ئەوا بـەزمانی کـوردی ئـەو پرۆسەیە ئەنجام دەدەن ، بەڵام کاتێك کە دەنووسن زمانی تورکی و عەرەبی و فارسـی بـەکاردەهێنن، پـاش هەنـدێك قسـەکردن و پێشکەشـکردنی ئامۆژگاری بۆ میللەتی کورد دەڵێ: ((ئیمە وا چاوەڕوانی زانایانی موسڵ و دیاربەکرو بەتلیس و وان و ئەرزەرووم و بەغداو سنەو سلێمانی و کـەرکوك و خەربوت دەکـەین ، کـە پـاش گـۆزەرکردنی سـێ چـوار مـانگ بەسـەر وەڵامدانەوەی ئەو زانایانەدا چۆنێتی نووسـین و خوێنـدن بـەزمانی کـوردی ڕادەگەیەنن))[3] ، هـەروەها لـە وتارێکیـدا بـەناوی (زمـان) دەڵـێ هـیچ نەنگیەکی بۆ ئایینی ئیسلام تێیدا نییە، گەر میللەتی کـورد زمانەکـەیان

[1] – بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی مەسەلەی فێربوون بەزمانی کوردی لەنێو کوردا، لەرۆژی کوردو هەتاوی کورد، بڕوانە: هۆگر تاهر توفیق، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٦–١٨٢، و ل ١٩٢–١٩٩.

[2] – بڕوانە: کمال مەزهەر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

[3] – رۆژی کورد، ژمارە(٢)، ١٩ تەمووز ١٩١٣، ل ٢٩–٣٠، لە رۆژ کورد ١٩١٣.

لەنووســـیندا بـــەکاربهێنن، ئێســـتا نزیکـــەی (٣٠٠) ملیـــۆن موســـڵمان لەجیهاندا هەن و زۆربەی زۆریان بەزمانی خۆیان دەخوێنن ، ئەمەش هـیچ کاریگەریەکی بەسەر ئـایینی ئیسـلامدا نییـە، ئـیتر بۆچـی کـورد وەکـو نەتەوەکانی دی بەزمانی خۆی نەنووسن و نەخوێنن، پاشان دەڵێ کە ئێستا میللەتی کورد لەڕووی زانستییەوە پێویستی بە (١٠) خاڵ هەیە، کە خاڵی دووەمیان (دۆزینەوەی ئەلفوبێیەکی نوێیە)[1]، جـا گـرنگترین و دیـارترین وتارەکانی لەم بوارەدا وتارێکە بەناونیشانی (نەخۆشی کـورد)، ئـەم وتـارە چـەند ڕەخنـەو ئامۆژگاریـەکی لـەخۆگرتووە، بـۆ ئـەو زانایانـەی کـە بەرهەمەکانیانـدا بـەزمانی دی غـەیری کـوردی دەنووسـن، هـەروەها لـە وتارەکەیدا وتویەتی ((زانا کوردەکان زمانی خۆیان نـازانن، وا دەزانـن کـە هەموو زمانەکان لە زارو زمانی مرۆڤەوە دەرچووە ، بەڵام زمـانی کـوردی لەژێر زەوییەوە هاتۆتە دەرێ، لەکاتێکدا کە زمانەکـەمان لـە زمانـەکانی دی باشترە بە سانایی شـتی پـێ دەنووسـرێت و سـەرباری ئـەوەش دەقـی ئـەدەبیمان هەیـە، بـەڵام بـە هـۆی نـەزانی و دواکەوتوویمانـەوە ڕەواجـی نەبووە))[2] .

پاشان ئـەم نووسـەرە بانگەشـەی کـورد دەکـات بـۆ کۆمـەکردنی کۆمەڵەی (هێڤی) کە هەوڵ دەدات بۆ پێشڤەبردی زمانی کوردی لەو ئان و زەمانەدا، لەمەوە دەردەکەوێت کە (خەلیل خەیالی) ڕۆڵێکـی زۆر گرنگـی

---

[1] – ڕۆژی کورد، ژمارە(٣)، ١٤ی ئابی ١٩١٣، ل ٢٠–٢٢، لە ڕۆژی کورد ١٩١٣.

[2] – هەتاوی کورد، ژمارە(٢)، ٤ی کانوونی یەکەم، ١٩١٣، ل ٢٥–٣٠.

گیڕاوه ، ئەویش لە ڕێگەی ئەو وتارانەی کـە لـە هــەردوو گۆڤـاری (ڕۆژی کــورد) و (هــەتاوی کــورد) بــڵاوی کردۆتــەوه ، ســەبارەت بــە مەســەلەی دۆزینەوەی ئەلفوبێی کوردی کە بە زمــانی کــوردی بنووســرێت، و هــەموو زانایانی کوردیشی بانگهێشت کرد بۆ ئەوەی گرنگی بەزمانی کوردی بـدەن و پێشنیازو بیروڕاکانیشیان لە ئەســتەنبول بــۆ کۆمەڵــەی (هێڤــی) ڕەوانــە بکەن، ، بۆ وەرگرتنی باشترین ئەو پێشنیازانەو سوود وەرگــرتن لێیــان بــۆ دامەزراندنی ئەلفوبێیەکی یەکگرتووی کوردی.

هەروەها لە وتارەکانیدا دەردەکەوێت کــە زۆر دڵســۆزی نەتەوەکــەی بووەو هەمیشە لەهەوڵی ئــەوەدا بــووه، کــە هەســتی نەتەوایــەتی لــەلای میللەتەکەی ببزوێنیٚ، نەخاسما لەلای پیاوماقوڵان و زاناکان ، ئــەویش لــە ڕێگەی ڕەخنە لیٚ گرتن و ئامۆژگاری کردنیان.

هەروەها نووسەرێکی دی بەناوی (زەهاوی زادە)[1] لەوتارێکی خۆیدا کە بەناوی (تێبکۆشــن) بــڵاوی کردۆتــەوه، باســی لــە ئــەلفوبێی کــوردی کردووه، پاش ئەوەی کــە بــاس لــەوە دەکــات کــە لەمێــژوودا میللــەتان، بــەهێزی بــازوو بــەرگریان لــەخۆیان کــردووه، بــەڵام ئێســتا لەگــەڵ هێــزە مادیەکەدا پێویستە هێزی مەعنەویش دەستەبەر بکرێــت، کــە لەســەرووی ئەو هێزە مەعنەویەدا دابین کردنی زانست و مەعریفەیە، هەروەها دەڵێــت ((میللــەتی کــورد لــەم بــوارەدا هێڵێکــی ڕوون و ســەربەخۆیان نییــە،

[1] – سەرچاوەکان ئاماژە بەژیانی ناکەن.

لەبەدەستهێنانی نیعمەتی زانست و زانین بێ بەش و مەحرومن، لەبەرئەوەیە کە زمانی کوردی بەزمانێکی دەق بەستوو مایەوە، جا لەبەر ئەم هەنگاوە گرنگە وا دەبینم کە مەسەلەی نووسینی کوردی چارەسەر بکرێت و پیتە عەرەبییەکان قبوڵ بکرێن و جووڵەکانی زمانی کوردی وەك (خاڵبەندی) و عەلامەتەکانی گەورەکردن، تەنها بۆ جوداکردنەوەی پیتەکان بەکاربهێنرێت، پاش ئەمە ئیتر زۆر ئاسانە کە ڕێزمان و ڕێساکانی داتاشین بۆ پرۆگرامەکانی خوێندنی سەرەتایی لەکوردستاندا دابنرێن)[1] .

کۆمەڵەی هێڤی لە ڕێگەی هەردوو گۆڤارەکەیەوە کۆششێکی زۆری خستەگەڕ بۆ دۆزینەوەی ئەلفوبێیەکی کوردی گونجاو بۆ زمانی کوردی، بەتایبەتی کە ئەم کۆمەڵەیە دەرکی بەوە کردووە، کە تەنها خۆی ئەو تاکە ڕێگایەیە، کە ئەم کارەی تیادا ئەنجام بدرێت، بەشێوەیەك کە ئەلفوبێیەك بهێنرێتەکایەوە و هەموو کورد لەسەری کۆك بن، بەهۆیەوە هەموو کوردەکانی دەرەوەو ناوەوەی کوردستان پەیڕەوی بکەن، چونکە زمان بەگرنگترین پایەکانی بونیادی نەتەوەیی هەژمار دەکرێت .

سەرباری هەموو ئەو کۆششانەی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) و گۆڤاری (هەتاوی کورد) بۆ پێشڤەبردنی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی ئەنجامیان دەدا، کە بەهۆیەوە تاکو ئێستا زمانی کوردی پێ دەنووسرێتەوە، لەگەڵ ئەوەشدا هەندێك ئاڕاستەی دی هەبوون، کە

[1] – هەتاوی کورد، ژمارە(١)، ٢٤ی تشرین یەکەم ١٩١٣، ل ١٨.

عەبدوڵڵا جەودەت بانگەشەی بۆ دەکرد، کـە دوایـی دێینـە سـەری چـەند بیروڕایەك لەئارادا هەبوون، کـە ژمارەیـەك لـە نووسـەرانی ڕۆژی کـورد و هەتاوی کورد بانگەشەیان بۆ دەکرد کە ئەم بیروڕایانەبوون:

ئەلفوبێی ساڵح بەدرخان

ساڵح بـەدرخان لـەژمارەی دووەمـی گۆڤـاری ڕۆژی کـورد وتـارێکی بەناونیشانی (پیتەکانمان و ئاسانکردنی خوێندنەوە) نووسی، کـە شـکڵێکی دی ئـەلفوبێی کـوردی تیـادا پێشـنیازکرد، کـە خـۆی دوای هـەوڵ و ماندووبوونێکی زۆر دایڕشتبوو، مەبەستیشی دانـانی شـێوازێکی سـادەی ئەلفوبێی کوردی بـوو، کـە بـە ئاسـانی بخوێندرێتـەوە و پێـی بنووسـرێ، (سـاڵح بـەدرخان) لـەو ئەلفوبێیـەی کـە بـەپیتی عـەرەبی نووسـیبوی، پێشنیازی ئـەوەی کـرد کـە (٨) پیتـی تـازە بخرێنەسـەر ئـەو پیتانـە بـۆ دەرخستنی پیتە دەنگیـەکانی زمـانی کـوردی[١]، هـەروەها لەوتارەکـەی خۆیدا کەرتکردن وشەی پێشـنیازکرد، واتـە پیتـەکانی وشـەیەك پێکـەوە نەلکێندرێن، هەروەکو لە ئەلفوبێی عەرەبیدا پەیڕەوکراوە، بەڵکو پێویستە هـەموو پیتێـك بـەجودا بنووسـرێت، هـەروەك لـە ئـەلفوبێی لاتینیـدا پەیڕەوکراوە کە پیتەکان بەیەکـەوە نانووسـرێن. هـەروەکو لـەم نموونەیـەدا

١ – جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٨–١١٩.

دەردەکەوێت (ساقی = س، أ، ق، ی) بسم = ب، س م،ی، الله = ال ل، أ، ه) .

ساڵح بەدرخان خۆی دەرکی بەوە کردبوو، کە ئەو ئەلفوبێیەی کە دایناوە زۆر پوخت و تەواو نییە[1] ،لەبەر ئەوە ڕوو دەکاتە خوێنەرانی وتارەکەی و دەڵێ: ((مەسەلەیەکی ئاساییە کە پسپۆران قۆڵی لێ هەڵماڵن و لەم بوارەدا کۆشش بخەنەگەڕ ،چونکە ئەوان یاسای تەواو پتەوەکان باشتر دەزانن لەسەرووی هەموویانیشەوە عەبدوڵڵا جەودەت))[2]، هەروەها بۆ گۆڤاری (ڕۆژی کورد)یش پێشنیاز دەکەم کە ستونێکی بچووك و بەردەوام و تایبەت لەڕووپەرەکانی خۆی بۆ باسکردنی ئەم مەسەلەیە تەرخان بکات[3].

بۆیە (ڕۆژی کورد) هەوڵیدا کە ژمارەیەکی زۆر لەو بیروڕایانە کۆبکاتەوە کە باس لەم لایەنە دەکەن، بۆیە پاش وتارەکەی (ساڵح بەدرخان) کە ئەلفوبێیەکەی تیادا پێشنیازکرد، ئەم گۆڤارە دەستی کرد بە ئەنجامدانی توێژینەوە سەبارەت بەم مەسەلەیە و لاپەڕەیەکی تەواوی بۆ ئەم ئەلفوبێیە تەرخان کرد، دەستیشی کرد بەهێنانەوەی نموونە بەهەردوو زمانی عەرەبی و تورکی، سەرباری زمانی کوردی، هەروەها (ڕۆژی کورد) ئەم ئەلفوبێیەی (ساڵح بەدرخان)ی بەهەند وەرگرت و گرنگیەکی زۆری

[1] – جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

[2] – رۆژی کورد، ژمارە(٢) ، ١٩ی تەمووزی ١٩١٣، ل ١٣، لە رۆژی کورد ١٩١٣.

[3] – جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١١٩.

دایێ، ئەویش بۆ لێکۆڵینەوەو زانینی کارایی و بەکەڵك هاتنی بۆ خوێندن و نووسینی کوردی لە ئاییندەدا، لەبەرئەوە (ڕۆژی کورد) لاپەڕەی کۆتایی ژمارەی سێیەمی گۆڤارەکەی بۆ لێکۆڵینەوە لەم مەسەلەیە تەرخان کرد، لەسەرەتاشەوە بەزمانی کوردی نووسیویەتی ((هەر یەکێك لەماوەی پازدە ڕۆژدا، دەتوانێت بەم پیتانەی بەزمانی کوردی بنوسێت و بخوێنێت ، تکای لێ دەکەین کە ناوی خۆیمان بەم پیتانە بۆ بنووسێت، هەروەك لەم نموونانەدا دیارە))[1] ، پاشان ئەم پیتانەی نووسیوەو هەندێك نموونەی بەزمانی کوردی هێناوەتەوە.

پاش داخستنی گۆڤاری (ڕۆژی کورد) ، ئیتر گۆڤاری (هەتاوی کورد) ئەم ئەرکەی خستە سەرشانی خۆی و لاپەڕەی کۆتایی هەردوو ژمارەی یەکەم و دووەمی خۆی بۆ ئەم مەسەلەیە تەرخان کرد و نموونەی بۆ هێنایەوە ، ئەم وتارانەش هەروەك وانەی فێرکاری وابوون[2] ، بەڵام ئیدارەی گۆڤارەکە هەروەك لەلاپەڕەکانی هەردوو ژمارەی (٤ ـ ٥) و ژمارە (١٠) ی (هەتاوی کورد) دەردەکەوێت ، گەیشتە ئەو دەرەنجامەی کە ئەم لایەنەی ئەلفوبێیە سەرکەوتن بەدەست ناهێنێت، لەبەرئەوە ژمارەکانی دی گۆڤارەکە و ئەو ڕۆژنامەو گۆڤارانەی کە پاش کۆتایی

[1] ـ رۆژی کوردی، ژمارە (٣)، ١٤ی ئابی ١٩١٣، ل ٣٢، لە رۆژی کورد، ١٩١٣.

[2] ـ بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٧)، جێگای ئاماژە پێکردنە، کە هەموو ئەو نووسینانەی لە رۆژی کوردو هەتاوی کورد لەبارەی ئەلفوبێی ساڵح بەدرخانە نووسراون، لە پاشکۆکە بڵاوکراوەتەوە.

جەنگی جیهانی یەکەم چ لەئەستەنبول و چ لەشـوێنی دی دەرچـوون، بـاس لەم تەرحە ئەلفوبێیە ناکەن ، ئیتر بەگشتی ئەم پێشنیازە لەبیرکرا.

ئەلفوبێی ئۆردۆ

(مەولان زادە رەفعەت)[1] لەوتارەکەی خۆیدا کە بەناوی (بـۆ بـەڕێزان دامەزرێنەرانی گۆڤاری هەتاوی کورد)، کە لـەژمارە دووی ئـەم گۆڤـارەدا بڵاوکراوەتەوە ، بیرۆکەی پەیڕەوکردنی ئەلفوبێی ئـۆردۆی خسـتەڕوو، ئـەم نووسەرە پاش ئەوەی باسی ئەوەی کردووە کە کوردو ئەرمەن لە ڕەچـەڵەکی (ئۆردۆ)وە هاتوون، و هـەردوولا پیتـەکان و ئـاداب و زمـان و دابـەکانیان لەپێشوودایەك بووە، بەڵام پاش موسـڵمانبوونی کـوردو مەسـیحی بـوونی ئەرمەن جودابوونەوە، ئینجا پاش ئەوەی کە هەندێك ئامۆژگاری ئاڕاستەی کورد دەکات ، جەخت دەکاتە سەر زەرورەتی پەیڕەوکردنی پیتـی (ئـۆردۆ) کـە پیتـی دێرینـی خۆیـان بـووە، بـۆ بـەئاگاهاتنی نەتەوایـەتییان بـەکاربهێنرێت، ئـەم بیروڕایـەی خـۆی بـەم شـێوەیە گوزارشـت لێ کـرد

[1] – مەولان زادە رەفعەت: یەکێك لە ئەندامە کوردەکانی نێو کۆمەڵەی ئیتحادو تەرەقی عوسمانی بوو، بەڵام پاش ساڵی ١٩٠٩ لە کۆمەڵەکە جیابۆوە، ئەمیش بەهۆی سیاسەتە رەگەزپەرستیانەی کۆمەڵەکەیە، بۆیە ساڵی ١٩١١ پەیوەندی بەحزبی (ئازادیو هاوپەیمان) کرد،و رۆژنامەی سەربەستی دەکرد، لەکاتی حوکمی کۆماری تورکیا بەجێ دەهێڵێو روودەکاتە (حەلەب)، لەوێ لەرێگەی وتارەکانیدا هێرشی کردۆتە سەر کەمالیەکان، هەر لە (حەلەب) کۆچی دوایی کردووە، بڕوانە: مالمیسانژی، القومية الكوردية...، ل ٥٠–٥١.

((پێویسته کورد زمانی بێداری خۆیان پەیڕەوبکەن... و لەخزمەتی ئەو زمانەدابن ئەویش بۆ چاککردنەوەی و گشتاندنیشی لە ڕێگەی ئەو نووسینانەوە، لەبەرئەوە پێویستە پیتە دێرینەکانمان ، واتە پیتەکانی (ئۆردۆ) زیندووبکەینەوە، ئەو پیتانەی کە ئێستا بەکاری دەهێنین. مەبەستی پیتە عەرەبیەکانە زۆر لە زمانەکەمان بەڵەدمان ناکات، جاگەر بتوانین پیتە دێرینەکانی خۆمان زیندووبکەینەوەو بەدیاری بیبەخشینە قوتابیانی قۆناغی سەرەتایی ، ئەویش بەشێوەی پەرتووك و ڕێزمان و خوێندنەوەی فەرهەنگی خاوەن ڕەسەنایەتی ، ئەوا ئەوکاتە گەیشتن بەم مەرامە مەیسەر دەبێت))[1].

دەتوانین بێژین کە (مەولان زادە رەفعەت) لە وەهمیدا بووە، چونکە یەکەم شت دەبێ ئەوە بزانین کە کوردو ئەرمەن یەك ڕەچەڵەك نین[2]، زمانی (ئۆردۆ)ش لەزمانە زیندووەکانی جیهانە، چونکە زمانی دەوڵەتی (پاکستان)ە ، جگە لەوەی کە ژمارەیەك لە هیندییەکانی شاخ بەکاری دەهێنن و ژمارەی ئەو کەسانەی کە لە جیهاندا بەم زمانە قسە دەکەن ، لە (١٣٠) ملیۆن کەس زیاترن، ئەم زمانەش لەزمانی هیندیەوە نزیکە، و

---

١ - هەتاوی کورد، ژمارە (٢) ٤ی کانوون یەکەم ١٩١٣، ل٢-٣.

٢ - بۆ زانیاری لەبارەی گرنگترین ئەو لێکۆڵینەوانەی کە لەبارەی کوردو ڕەگەزیان خراوەتە روو، بڕوانە: محمدامین زکي، خلاصة تاریخ الکورد وکردستان(من اقدم العصور حتی الان) ، ترجمة: محمد علي عوني، ط ٤، بیروت، ١٩٩٦، ض١، ص ٣٧-٨٠، بیلیو، اي، ویگرام ، ادگار، تي، اي ویگرام، مهد البشریة الحیاة من شرق کوردستان، ترجمة جرجیس فتح الله، ط٣، اربیل، ٢٠٠١، ص ٨.

وشـــەی فارسیشـــی زۆر تیادایـــەو پیتـــی عـــەرەبیش لـــە ڕێنووســـەکەیدا بەکاردەهێنرێت.[١]

ئەلفوبێی عەبدولڕەزاق بەدرخان ١٩١٣

لەڕاستیدا ساڵی (١٩١٣) بە دەروازەی قۆناغێکی تازە سـەبارەت بە ئەلفوبێی کوردی و ڕێنووسی کوردی دادەنرێت، لەم ساڵەوە ئـیتر کـورد بەڕاست و دروستی دەستیان دایە ئـەو ئەلفوبێیـەی کـە بـەزمانی کـوردی لەوکاتەدا دەنووسرا، ژمارەیەك بیرورِا و ئاراستە لەوکاتەدا دروسـت بـوون، هەنـدێك پێیـان وابـوو کـە ئـەلفوبێی عـەرەبی لەنووسـینی کورددیـدا بەکاربهێنرێت، بەو مەرجەی چاککاری تیادا ئەنجام بـدرێت، ئاڕاسـتەیەکی هاودژیش هەبوو ، کە بانگەشەی پـەیڕەوکردنی پیتـە لاتینیـەکانی لـەبری پیتی عەرەبی دەکرد، سەرباری ئەو ئاراستەیەش کە داوای دەکرد ئەلفوبێی (ئۆرۆ) لەنووسینی کوردیدا بەکاربهێنرێت. زۆربەی زۆری ئەم ئاراسـتانەش هەموو وتران و باسکران.

بەڵام ئەوەی کە لێرەدا گرنگە ئەوەیە کە لەهـەمان سـاڵدا ، واتـە ساڵی (١٩١٣) ئاراستەیەك پەیدابوو کە بانگەشەی بۆ بەکارهێنانی پیتـی (ڕووسـی) دەکـرد، ئـەم ڕەوتـەش لەلایـەن (عەبـدولڕەزاق بـەدرخان)ەوە بانگەشەی بـۆ دەکـرا، ئـەم کەسـایەتیە پـاش ئـەوەی کـە کۆمەڵەیـەکی

١ – بڕوانە : زیاد الملا، لغت العالم، الحیة والمیتة، سوریة، دمشق، ١٩٩٩، ص ٣٨-٣٩.

ڕۆشنبیری کوردی لەشاری (خۆی) لە کوردستانی ئێران لەساڵی (١٩١٣) بەناوی (جیهان دانی - جیهانزانی) واتە (فێربوون)ی دامەزراند، بانگەشەی دامەزراندنی ئەلفوبێیەکی کوردی لەسەر بنەمای پیتە ڕووسیەکان، کرد هۆکاری ئەم بۆچوونەشی بۆ دوو هۆکار گەڕاندەوە:-

١- لەبەر ئەوەی زمانی عەرەبی پیتی دەنگداری تێدا نییە ، لەتوانایدا نییە کە بۆ زمانی کوردی بەکاربهێنرێت.

٢- نووسینی کوردی بەپیتی ڕووسی یارمەتی منداڵانی کورد دەدات کە زمانی ڕووسی فێربن، هەروەها دەستی کورد دەگرێت بۆ بەڵەدبوونی زمانی ڕووسی پێشەنگ، هەروەها (عەبدولڕەزاق بەدرخان) وتی: ((فێربوونی ڕێنووسی ڕووسی، فێربوونی زمانی ڕوسیمان بۆ مەیسەر دەکات، کە بۆ لاوانمان زۆر زەرورە تاکو بچنە ڕوسیاو لەوێ سەرقاڵی خوێندن و پەیداکردنی زانست بن))[١] .

هەروەها کۆمەڵەی (جیهان زانی) داوای لە ئەکادیمیەی ڕووسی کرد کە ئەلفوبێیەکی کوردی لەسەر سیستەمی پیتە ڕوسیەکان دابنێت و (ی. ئا. ئوربللی)[٢] بەم کارە ڕاسپێردرا.[١]

---

[١] – جلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٣–١٧٤.

[٢] – ی. ئا. ئوربلی(١٨٨٧–١٩٦١): یەکێك لە رۆژهەڵاتناسانی رووس، کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم، لەبواری زمانو رۆشنبیری کوردی کاریان کردووە، ساڵی ١٩٥٩ بەهەوڵو توانای ئەو بۆ یەکەمجار بەشێکی تایبەت بەدیراساتی کوردی لە ئەکادیمیای زانستەکانی سۆڤیەتی لە لینینگراد کرایەوە، و بە سەرۆکی ئەم بەشە هەڵبژێردرا، بروانە:هەمان سەرچاوە، ل ١٨٦ـ١٨٧. کمال مەزهەر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٣.

عەبدولڕەزاق بەدرخان پەنای بردە بەر پەیڕەوکردنی پیتی ڕووسی لە ئەلفوبێی کوردیدا، بەئامانجی نزیك کردنەوەی هەردوو نەتەوەی کوردو ڕووسی، بەتایبەتی پاش ئەوەی کە ڕووسەکان لەسەرەتای سەدەی (١٩)[٢]دا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و نزیکایەتیان لەگەڵ کورددا پەیدا کرد، چونکە لەو کاتەدا هەندێك لە سیاسەتوان و سەرکردە ڕوسەکان دەیانویست سۆزی کوردەکان بۆلای خۆیان ڕابکێشن، یان زامنی بێ لایەنیان بکەن لەو شەڕانەی کە عوسمانیەکان لە باکووری ڕۆژهەڵاتی دەوڵەتی عوسمانیدا ئەنجامی دەدەن، لەبەرئەوەی هەڵوێستی هۆزو تیرە کوردەکانی ئەو دەڤەرە لەو شەڕانەدا یەکلاکەرەوەبوو، یان بەلای کەمەوە ئاستەنگ خستنە پێش سوپای ڕووسی، کە ئیتر نەتوانن سنوورەکانی ئەم شوێنانە ببەزێنن، کە ئێستا خاکی کوردستانی تورکیا دەگرێتەوە، بۆیە هەندێك لەسەرکردە کوردەکان ئەم هەلەیان قۆستەوە ، نەخاسما پاش ئەوەی کە دەرکیان بەوەکرد کە هەردوو دەوڵەتی ئێرانی و دەوڵەتی عوسمانی دادپەروەرانە لەگەڵ مامەڵە ناکەن و مافە نەتەوەییەکانی خۆیان پێنابەخشن، لەو کوردە ڕۆشنبیرانەی کە دەرکیان بەم مەسەلەیە کرد (عەبدولڕەزاق بەدرخان) بوو ، کە مانگی شوباتی (١٩١٣) نامەیەکی بەناوی کۆمەڵەی (جیهان زانی) ئاڕاستەی نوێنەری ڕووسی لەشاری (خۆی) کرد، و تیایدا وتی ((لەم ئان و

[١] – جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥.

[٢] – یەکەمین پەیوەندی رووسی بە کورد بۆ ساڵی ١٨٠٤ دەگەڕێتەوە، بڕوانە، ن. ئا. خالفین، سەرچاوەی پێشوو ، ل ٤٢.

ساتەدا میللەتی کورد بەستەمکاری و زۆرداری فارس و تورك کۆنترۆڵ کرابوون، نەیانتوانیوە سوود لەژیارو شارستانیەتی ئەوروپی وەربگرن، نەتەوەی فارس، هیچ گرنگیەکیان بە فێرکردنی گەل نەداوە، هیچ خێرێکیان لێ چاوەڕێ ناکرێ، هەرچی تورکەکانیشە هەر لەهەوڵ و کۆششی ئەوەدا بوونە کە کورد بە نەزانی وبەنەخوێندەواری بمێنێتەوە، لەبەرئەوە میللەتی کورد لە بارودۆخێکی دواکەوتوو و پاشکەوتوودا مایەوە))[1].

سەرباری ئەوەش ئەو سەرکردە کوردانە لەوکاتەدا دەیانویست ڕوسیا بۆلای خۆیان کەمەند کێش بکەن، ئەویش لەبەرئەوەی کە ڕوسیا زلهێزێکی گەورەو بوو لەجیهاندا، لەگەڵ کوردستانیشدا لەباکوورەوە هاوسنووربوو، گرنگ ئەوەیە کە بڵێین، ئەوانەی کە بانگەشەیان بۆ پەیڕەوکردنی پیتی ڕووسی لە نووسینی کوردیدا دەکرد، ئەوکاتە نەیانتوانی ئەم شێوازەی ڕێنووسی ڕووسی لەزمانی کوردیدا دابمەزرێنن، ئەم زانیاریەش بەپێی قسەکانی توێژەری کورد (توسنێ ڕەشید)[2] ، کە باسی لەوە کردووە کە خۆی (ئوربللی) بینیوەو کەسایەتیەکە ئەو کارەی پێ سپێردراوەو

---

[1] – جەلیلی جەلیل، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٢.

[2] – توسنێ ڕەشید: یەکێکە لە لێکۆڵەرە رۆشنبیریەکانی کوردی ئێزیدی، ساڵی ١٩٤١ لەدایکبووەو ئێستا لەشاری یەریڤانی پایتەختی ئەرمینیا دەژیت، کوڕە برای رۆشنبیری کوردی ئێزیدی(قەناتی کوردۆ)یە، کە چەندین بەرهەمو لێکۆڵینەوەی لەبارەی کوردو مێژووەکەیان نووسیوە. نووسەر.

لەمبارەیەوە قسەی لەگەڵدا کردووە، هەروەها (ئوربللی) پێی ڕاگەیانـدووە کە دەستی کردووە بەم پرۆژەیە، بەڵام هەڵگیرسانی جەنگی جیهانی یەکـەم و بارودۆخی نێودەولەتی بوونە لەمپەرێك هەمبەر ئەم کارە[1] .

جا ئەوەی کە ئەم بۆچوونە زیاتر بەهێز دەکات ئەوەیە کە تاکو ئێستـا هیچ سەرچاوەیەك ئاماژەی بۆ ئـەم تەرحـە ئەلفوبێیـە نـەکردووە، و هـیچ دەقێکیشمان دەست نەکەوتووە کە ئەم ئەلفوبێیەی پێ نووسرابێتەوە.

لەکۆتاییدا دەتوانین بڵـێین کـە بیرۆکـەی دامەزرانـدنی ئەلفوبێیـەکی کوردی بەپیتی ڕووسی لـەداهێنانی (عەبـدولڕەزاق بـەدرخان) بـووە، بـۆ یەکەمجار و بەشێوەیەکی کردەییش دەستی بـە ئەنجامـدانی کـردووە، بـەڵام تەواوی نەکردووە، بەتایبەتی گەر بزانین کـە ئەلفوبێیـەکی کـوردی لەسـەر بنەمای پیتی ڕووسی لەساڵانی سییەکان و چلەکانی سەدەی بیستەم لـەناو کوردەکانی یەریڤان و تفلیس یان کوردەکانی یەکێتی سـۆڤیەت نووسـراوە، بگرە هەنـدێك ڕۆژنامــەش بـەو ڕێنووسـە لـەوێ دەردەچـێت، کـە پاشـان دێینەسەر باسکردنی کۆششەکانی (عەبدولڕەزاق بەدرخان)یش لەتوێی ئەو هەوڵانەدادێت کە کورد لە چەرخی تازەدا خستوویەگەڕ بـۆ فۆرمەلـەکردنی

[1] – چاوپێکەوتنێك لەگەڵ توسنێ ڕەشید، دهۆك، ٤/١١/ ٢٠٠٤(نووسەر).

ئەلفوبێیەکی کوردی گونجاو بۆ تۆمـارکردنی زمانەکـەیان، کـە ڕاسـتەوخۆ پەیوەندی بەمێژووی نەتەوەیی و مێژووی ڕۆشنبیریمانەوە هەیە.

پێشکەوتنی ئەلفوبێی کوردی بە پیتی عەرەبی لە کوردستانی باشوور لەبیستەکانی سەدەی بیستەمدا[1]

هەتا پـاش کۆتـایی جـەنگی یەکـەمی جیهـانی کـورد هـەر پیتـی عەرەبییان لەنووسیندا بەکاردەهێنا، لەهەمان کاتدا وەك میللەتـەکانی دی ژێر دەسەڵاتی عوسمانی بـۆ وەدەسـت هێنـانی دەسـتکەوتە نەتەوەییـەکان لەکۆششدا بـوون، بـۆ ئـەم مەبەسـتەش دەسـتیان کـرد بـە دامەزرانـدنی چەندەها ڕێکخراوی سیاسی و دەرکردنی چـەندەها بڵاوکـراوەو چـاپکراوەی جۆراوجۆر، کە گوزارشت لە هیواو ئـاوات و خواسـتە ڕەواکانیـان بکـات، لەسەرەتاشدا زۆربەی زۆری قورسایی سیاسی و ڕۆشـنبیریی و نەتـەوەیی و کوردی لەشاری ئەستەنبۆلدا چڕبووەوە، ئەو شارەی کە پاش کۆتایی هاتنی جەنگی جیهانی کەوتە ژێر چاودێری نێودەوڵەتییەوە.[2]

[1] - بۆ شارەزابوون لەبارودۆخی کوردو کوردستان لەماوەی جەنگی یەکەمی جیهانی، بڕوانە: کمال مظهر احمد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣٠ ـ ١٩٧.

[2] - بۆ شارەزابوون لەکۆمەڵەو پارتە سیاسیە کوردیەکان دوای جەنگی یەکەمی جیهانی بڕوانە: عبدالستار طاهر شریف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠ . عەلی تەتەر، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤١ ـ ١٨٥.

ئەو ڕۆژنامە کوردیانەی کە لە ئەستەنبول دەردەچوون بە لای ئەلفوبێی کوردیدا نەچوونە، هەرچەندە ڕۆژنامەی (ژین) ئەو سکالاّیەی خستبووە ڕوو کە پیتە عەرەبییەکان توانای دەربڕینی تەواوی دەنگە کوردییەکانیان نییە.[1]

جا لەو قۆناغەدا سەبارەت بە باسنەکردنی ئەلفوبێی کوردی لەو ڕۆژنامەو چاپکراوە کوردیانە ، بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە زۆربەی زۆری ئەو ڕۆژنامانە لەتەواوبوونی جەنگی یەکەمی جیهانییەوە تاوەکو ساڵی (١٩٢٢)، واتە ئەو ساڵەی کە ئەتاتورك دەستی بەسەر ئەستەنبولدا گرت، ئەمە سەبارەت بەکوردستانی باکوور ـ تاکو ساڵی (١٩٢٥)یش سەبارەت بەکوردستانی باشوور مۆرکێکی سیاسییان بەخۆوە گرتبوو، چونکە ئەو ڕۆژنامانە کۆششیان بۆ بەدەستهێنانی دانپیانانی نێودەوڵەتی بۆ کوردستان دەکرد و، ڕۆژانە بە بەردەوامی هەواڵەکانی کۆنگرەی (پاریس)ی ساڵی (١٩١٩) یان بلاّودەکردەوە،[2] لەبەرئەوە دەرفەتی ئەوەندە نەڕەخسا کە ڕۆشنبیرانی کورد باسی ئەلفوبێی کوردی بکەن، بەلاّم لەگەڵ ئەوەشدا

[1] - م. ئەمین بوز ئارسلان، زانیاری گشتی لەمەڕ گۆڤاری (ژین)، گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، ژمارە (٦ ـ ٧)، هەولێر، زستانی ٢٠٠١، ل ٢٦٨ ـ ٢٧٢.

[2] - بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە:ـ احمد عثمان ابوبكر ،كردستان فی عهد السلام (بعد الحرب العلمية الاولى)، اربيل ،٢٠٠٢،ص٣٢ و ئەوانیتر، جرجيس فتح الله، يقظة الكرد، تاريخ سياسى ١٩٠٠ ـ ١٩٢٠ ، ومما يتناول النزاع على جنوب كردستان أمام عصة الوثائق والمذكرات المتعلقة به، اربيل، ٢٠٠٢، ص ١٤٢ و ئەوانی تر.

هەندێك كۆشش لەو بوارەدا كرا، لەوانە كۆششەكانی (عەبدولرەحیم ڕەحمی هەكاری)[1]،كە لەساڵی (١٩٢٠) لەشاری ئەستەنبول خستییەگەڕ، ئەویش بەبڵاوكردنــەوەی شــەش بڵاوكـراوە دەربــارەی ڕێزمــانی كـوردی بــەزمانی عەرەبی، دوو بڵاوكراوەش لەو شەش بڵاوكراوانە كـە هــەردوو بڵاوكـراوەی دووەم و سێیەمین بوون، دووەمیان بەناونیشانی (دیاریا دویی ژبــو خـورتی كوردان)، كە لە (٢٨)ی مــانگی (ئــاب)ی ســاڵی (١٩٢٠) بڵاوكرایــەوەو سێیەمیشیان لەژێر ناونیشانی (دیاریا سی یی ژبو بچكویت كـوردان)، كـە لەمێژووی (٣)ی كانوونی یەكەمی ســاڵی (١٩٢٠) بڵاوكرایــەوە.[2] جێــی ئاماژەیە كە (عەبدولرەحیم ڕەحمی هەكاری) باسی ڕێزمانی كوردی لەم دوو بڵاوكراوەیەدا كردووەو باسی لە ئــەلفوبێی كـوردی نــەكردووە ، بــەڵام لــە بڵاوكراوەی یەكەمدا كە بزربووە باسی ئەلفوبێی كوردی كردووە.

---

[1] - عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەكاری (١٨٩٠ ـ ١٩٥٨) لە یەكێ لە قەزاكانی سەر بە شاری (وان)ی كوردستانی باكوور لەدایكبووە، خوێندنی سەرەتایی و ناوەندی لە وان تەواوكردووە، دواتر خوێندنی باڵای لە زانكۆی ئەستەنبۆل تەواوكردووە، لەڕۆژنامە كوردییەكان كاری كردووە، و خاوەنی چەندین بەرهەمە لەم بوارەدا. بڕوانەـ فەرهاد پیربال، عەبدولڕەحیم ڕەحمی هەكاری، تازەكردنەوەی شیعری كوردی و داهێنانی شانۆنامە لەئەدەبیاتی كوردیدا، دهۆك، ٢٠٠٢، ل ١١ — ٢٢.

[2] - هەردوو بەڕێزان ڕەفیق ساڵح و سدیق ساڵح ڕۆڵیان بینیوە لە دۆزینەوەی ئەم دوو بڵاوكراوەیە، ولە سلێمانی داویانە نووسەری ئەم كتێبە ، كەچی بەداخەوە تاكو ئێستا چوار ژمارەكەی تر بزرەو نەدۆزراونەتەوە.

پاش کۆنترۆڵکردنی ئەستەنبول پایتەختی دەوڵەتی عوسمانی لەلایەن ئەتاتورکەوە (٢٢)ی تشرینی یەکەمی (١٩٩٢)، ژیانی سیاسی و ڕۆشنبیری کوردی تووشی ئیفلیجی بوو، بۆیە ئەو چرایەی کورد لە ئەستەنبول نەما و ڕووی لەپەرت بوون کردو ژمارەیەکی زۆریان ڕوویان لەسوریاو لوبنان کرد، جا ئەوانە بوون کە لەسەرەتاوە دەستیان کرد بەبڵاوکردنەوەی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی لاتینی (کە دواتر باسیان دەکەن)، هەندێکیشیان بەرەو کوردستانی باشوور ڕەویان کردو لەهەردوو شاری سلێمانی و ڕەواندز گیرسانەوە، جگە لەوەی کە بەشێکیان چوونە بەغدا کە پایتەختی دەوڵەتی نوێی عێراقی بوو، و کوردستانی باشووریش لەساڵی ١٩٢٥ دوای کۆتایی هاتنی کێشەکانی مووسڵ خرایەسەر عێراق.

پێش ئەوەی بچینە نێو درێژەی باسی پێشکەوتنی ئەلفوبێی کوردی لەکوردستانی باشوور لەم ماوەیەدا، جێی ئاماژە پێدانە کە کوردستانی ڕۆژهەڵات هیچ جۆرە کۆششێکی لەمجۆرەی بەخۆیەوە نەبینی بوو، تەنها ڕۆژنامەی (کورد) نەبێ کە (سمکۆ شکاك) لەساڵی ١٩٢٢ لە (ئورمیە) دەریکردو چوار ژمارەی لێ دەرچوو، کە پیتی عەرەبی و خەتی فارسی تیادا بەکارهێنرا، ئەم ڕۆژنامەیەش هەروەك ئەوانی دی بە پلەی یەکەم سیاسی بوو.[(1)] ئەم هەوڵوکۆششە نەبێت ، کوردستانی ڕۆژهەڵات هیچ

[1] - بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی ڕۆژنامەی کوردستان، بڕوانە: هێمن، ڕۆژنامەی کوردی لەکوردستانی ئێراندا، گۆڤاری ڕۆژنامەنووس، ژمارە (١)، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ١٤٨ ـ

کارێکی بەخۆوە نەبینی لە بــەرەوێش بردنــی ئــەلفوبێی کــوردی. هەرچــی کوردستانی عێراقیشە، نەتەوەیی و ڕۆشنبیرە کوردەکان ســەرقاڵی حاڵەتــە سیاسییەکە بوون، کە لەساڵی (١٩٢٥)دا بەیــەگجارەکی یــەکلابۆوە، لــەم ساڵەدا کوردســتانی باشــوور بەعێراقــەوە لکێنــدرا، لەبەرئــەوە ڕۆژنامــەو چاپخانە کوردییــەکانی کوردســتانی باشــوور لــەم قۆناغــەدا گرنگیــان بــە ئەلفوبێی کوردی نەدەدا.

١٥٣. مەحموود زامدار، ڕۆژنامەی (کورد) و شۆڕشی سمکۆ شکاك، گۆڤاری ڕۆژنامەنووس، ژمارە (١)، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ١٥٦ ـ ١٦٢.

سالّی (١٩١٨) ئینگلیزەکان لەسەرەتادا گرنگیان بە ڕۆشنبیری کوردیدا، (مێجەرسۆن)[١] لەگەڵ (شوکری فەزلی)[٢] لەبەغدا بەزمانی کوردی هەستان بەدەرکردنی (تێگەیشتنی ڕاستی) ، کە بۆ ماوەی سالێك بەردەوام بوو، و بەپیتی عەرەبی دەردەچوو، ئەم ڕۆژنامەیە لەم ماوەیەدا ڕۆڵێکی گرنگی لە پێشخستنی زمانی کوردی هەبوو، جگە لەپاراستنی چەندەها زانیاری سەبارەت بە کوردو مێژووی کورد،[٣]

---

[١] - مێجەر ئەی، بی. سۆن (١٨٨١ ـ ١٩٢٣) : ـ مێجەرسۆن یەکێکە لە ئەفسەرە ئینگلیزەکان پێش جەنگی یەکەمی جیهانی دەستی کرد بەگەشتێك بۆ کوردستان و وڵاتی نێوان دوو ڕووبار، زمانی کوردی وەکو کوردێك دەزانی، لەگەڵ شوکری فەزلی لەساڵی ١٩١٨ ڕۆژنامەی (تێگەیشتی ڕاستی) بەزمانی کوردی لەبەغدا دەرکردووە، دوایش چەندین پۆستی کارگێڕی لە بەغداو سلێمانی وەرگرتووە، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: ـ کمال مظهر احمد، کوردستان ...، ص ٣٦ ـ ٣٧. کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی: شوێنی لەڕۆژنامەنووسی کوردیدا، بەغدا، ١٩٨٧، ل ١٠٣ ـ ١٠٧.

[٢] - شوکری فەزلی (١٨٨٢ ـ ١٩٢٦):ـ ڕۆژنامەنووسێکی شاعیرو مێژوونووسێکی سیاسی بەناوبانگە، کوڕی مەحمود ئاغای کوڕی ئەحمەد ئاغایە، لەشاری بەغدا لەدایکبووە و خەڵکی شاری سلێمانییە، ١٤ ساڵ لەشاری سلێمانی ماوەتەوە، دواتر لەساڵی ١٩٠٨ ڕووی کردۆتە شاری ئەستەنبۆل ، چەندین وتاری لە گۆڤاری (بانگی کورد) بڵاوکردۆتەوە، کە لەساڵی ١٩١٤ لەبەغدا دەردەچوو، بڕوانە:ـ میر بصری، سەرچاوەی پێشوو، ص ١٤٦ ـ ١٤٧، کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی...، ل ١٠٨ ـ ١٠٩.

[٣] - بۆ زیاتر شارەزابوون لەڕۆڵی ئەم ڕۆژنامەیە لەپێشکەوتنی زمانی کوردی، بڕوانە:ـ کەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەیشتنی ڕاستی، ل ١٤٨ ـ ١٥٤.

بەڵام ڕۆژنامەگەریی کوردی لە قۆناغی حوکمڕانی (شێخ مەحمود)[1]دا کە ساڵانی (١٩٢٢ – ١٩٢٤) دەگرێتەوە، بەهەمان شێوە مۆرکی سیاسی بەخۆوە گرتبوو و، دەرفەتی بوارەکانی ئەلفوبێی کوردی بۆ نەڕەخسابوو، ئەو ڕۆژنامانەش بریتی بوون لە (ئومێدی ئیستقلال، بانگی حەق، بانگی کوردستان، ڕۆژی کوردستان) و زۆربەی زۆری ئەم ڕۆژنامانە لەشاری سلێمانی دەردەچوون، جگە لەشاری بەغدا کە ژمارەیەکی کەمی دەرچوونی ئەم ڕۆژنامانەی گرتەخۆ،[2] هەمووشیان هەر بە پیتی عەرەبی دەنووسران.

بەڵام لەساڵی (١٩٢٥) پاش تەواوبوونی گرفتی (موسڵ) و لکاندنی کوردستانی باشوور بەعێراقەوە، چەند ڕۆژنامەو چاپەمەنیەکی کوردی دەرچوون، کە بەشێوەیەکی جیدی باسیان لە ئەلفوبێی کوردی دەکرد . لەکۆتایشدا مەسەلەکە بە بەکارهێنانی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی کۆتایی پێ هات، کە تا ئەمڕۆ ئەم کارە پەیڕەو دەکرێت، جا یەکەمین ئەو ڕۆژنامانەی کە باسیان لەم بابەتە کردبێت، گۆڤاری (دیاری کوردستان) بوو، کە لە بەغدا لەنێوان ساڵانی (١٩٢٥ ـ ١٩٢٦) دەردەچوو، ئێستاش

---

[1] - شێخ مەحموودی نەمر (١٨٨١ ـ ١٩٥٦) : کوڕی شێخ سەعیدی کوڕی شێخ کاکە ئەحمەدە، لەشاری سلێمانی لەدایکبووە، لە بیستەکانی سەدەی بیستەمی دوای جەنگی جیهانی یەکەم سەرکردایەتی چەندین شۆڕشی دژی ئینگلیزەکان کردووە، بۆ زیاتر شارەزابوون، بڕوانە: میر بصری، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٨ ـ ٤٣.

[2] - بۆ شارەزابوون لەم ڕۆژنامانە، بڕوانە: ڕۆژنامەکانی سەردەمی حکومەتی شێخ مەحموود، ئامادەکردنی: ڕەفیق ساڵح، لەسەر نووسینی: سەدیق ساڵح، سلێمانی، ٢٠٠٣.

باس لەگرنگترین ئەو وتویژانە دەکەین، کە لەسەر ڕووپەرەکانیدا ئەنجام دەدران.

گۆڤاری دیاری کوردستان[1]

لە گرنگترین ئەو بابەتانەی، کە گۆڤاری (دیاری کوردستان) لەسەر لاپەڕەکانیدا تاوتوێیکردبوون، ئەلفوبێی کوردی و زمانی کوردی بوو، کە بەچ زمان و بە چ پیتێك بنووسرێت.

شایانی باسە کە سەرجەم ئەو وتارانەی کە لەم بوارەدا نووسران، بەزمانی کوردی و بەپیتی عەرەبی بوون، یەکەم کەسیش ئەم بابەتەی تاوتوێکردبێ (تۆفیق وەهبی)[2] بوو، کە لەوتارێکیدا بەناو (چۆن و بەچ

[1] - گۆڤاری دیاری کوردستان: ـ گۆڤارێکی کوردییە لەنێوان ساڵانی ١٩٢٥ ـ ١٩٢٦ لەشاری بەغدا دەرچووە، خاوەنی ئیمتیازو سەرنووسەری (سەلاح زەکی ساحێبقران) بوو، ئەم گۆڤارە وتارەکانی بە زمانی کوردی و تورکی و عەرەبی بڵاودەکردەوە، و (١٦) ژمارەی لێ دەرچووە، بڕوانەـ دیاری کوردستان (١٩٢٥ ـ ١٩٢٦) ئامادەکردنی ڕەفیق ساڵح، لێکۆڵینەوەی نەوشێروان مستەفا ئەمین و سدیق ساڵح، سلێمانی، ٢٠٠١.

[2] - تۆفیق وەهبی (١٨٩١ ـ ١٩٨٤): لەگوندی (چوارتا)ی سەر بە شاری سلێمانی لەدایکبووە، ساڵی ١٩٠٨ خوێندنی سەربازی لە ئەستەنبۆل تەواوکردووە، ساڵی ١٩٢١ لە سوپای عێراقی بۆتە ئەفسەر، لەسەردەمی پاشایەتی لەعێراقدا بۆتە وەزیری ئابووری و وەزیری کاروباری کۆمەڵایەتی، پاش کودەتای شۆڕشی ١٤ ی گەلاوێژی ١٩٠٨ عێراق بەجێ دەهێڵێ و ڕوو دەکاتە لەندەن، لەو شارە مایەوە تاکو مردنی لەساڵی ١٩٨٤. بڕوانە: ـ دیاری کوردستان...، ل ٨٤ ـ ٨٧.

پیتێك زمانی کوردیمان بنووسین)، که له هەردوو ژمارەی پێنجەم و شەشەم لەتوێی دوو زنجیرەدا خستییەڕوو، پاش ئەوەی کە ئاماژەی بەوەدا کـە ئـەم بابەتە درێژەی هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا گۆڤارەکە تەواوکەری باسـەکەی درێژەی پێ نەدا بڵاوی نەکردۆتەوە، (تۆفیق وەهبی) بەتونـدی بـەرگری لـە پیتە عەرەبیەکان کـردووەو هـەوڵی داوە کـە ڕەخنـە لەهـەوادارانی پیتـی لاتینی بگرێت و ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە، کە ئەوانەی ڕەخنە لەوە دەگـرن کە نووسین بەپیتی عەرەبی پەیوەسـتدارەو ڕوخسـار و شـێوازی پیتەکـەش لەوشەدا لەکاتی پەیوەست بووندا دەگۆڕدرێت، کە ئەمـەش بـۆ فێربـوون و ئەزبەرکردنی پیتەکان زۆر سەخت و دژاوارە، بەڵام (تۆفیق وەهبی) وەڵامی ئەم ڕەخنەیە دەداتەوەو دەڵێ، کە ئەم ڕەخنەیە زۆر بەهێز نییە، بگرە پیتە عەرەبییەکان لەکاتی پەیوەست نەبوون و سەربەخۆ بوونیدا هەر گۆڕانکـاری بەسەردادێت، بـەڵام ئـەم گۆڕانکارییـە لەڕوخسـار و ڕواڵەتـدا زۆر سـادەو سـانایە، و فێربوونیشـی بەهـەمان شـێوە سـادەیە و سـەخت نییـەو لەمێشکیشماندا چەسپاوە، سەرباری ئەوەش هەندێ پیتی لاتینی ئەو پیتە بەچەندەها جۆر بەکاردەهێنرێت، بەڵام ئـەو ڕەخنەیـەی دی کـە ئاڕاسـتەی پیتی عەرەبی دەکرێت ئەوەیـە کـە پیتـە عەرەبییـەکان بەشـی نووسـینی زمانی کوردی ناکات، چونکە لێرەدا چەندەها دەنگ لـە زمـانی کوردیـدا هـەن، کـە لـەزمانی عەرەبیـدا نـین بەپێچەوانەشـەوە خـاوەنی وتارەکـە بەمێشوەیە وەڵامی ئەم ڕەخنەیە دەداتەوە: ئەم گرفتە تەنها لای کورد نییە ، بەڵکو زۆر لە گەلانی دونیا ئەم کێشەیان هەیە، چەندین میللـەت هـەن،

که چەند دەنگێك لە زمانەکەیاندا هەیە، کەچی بە پیتی عەرەبی نادرکێنرێن، تەنانەت ناتوانرێت بەپیتی تریش بنووسرێن ، هەر حاڵەکە بەهەمان شێوە دەبێت، جا لەبەرئەوە ئەو میللەتە دراوسێیانە ناچارن کە پیتەکانی زمانی عەرەبیش فێر بن، ئەو گەلانەی کە بەپیتی عەرەبی دەنووسن هەموو گەلی سەر بە ڕەگەزی (سامی) نین، بەڵکو زۆربەیان (ئاری)ن و زۆر سوودیان لە دەربڕینی دەنگەکانیان بەپیتی عەرەبی بینیوە، ئایا ئەو میللەتانە چیان کردو چۆن دەنگەکانیان بە پیتی عەرەبی نووسی، لەوانە ئەلفوبێی فارسی و تورکی و بلوشی و ئەفغانی و هیندی و مەلایایی.[1] پاشان (تۆفیق وهبی) باس لەمیللەتانی فارس و تورك و بلوشی دەکات لەڕووی کۆششەکانی پێشخستنی ئەلفوبێی زمانەکانیانەوە بەپیتەکانی عەرەبی و چۆنێتی سەرکەوتنیان لەو بوارەدا.[2]

بیرۆکەی (تۆفیق وهبی) لەوەدا چڕ دەبێتەوە کە پیتە عەرەبیەکان بۆ نووسینی کوردی گونجاون ، بەمەرجێ هەندێك گۆڕانکاری تێدا بکرێ ، بۆ ئەوەی باشتر بگونجێ لەگەڵ دەنگە کوردیەکاندا و ئاوێتەبن، و ئەو ڕەخنانەی کە ئاڕاستەی پیتە عەرەبیەکان دەکرێت، کە گوایە بەکەڵکی نووسینی کوردی نایەن، دەشێ ئاڕاستەی هەموو پیتە جیهانیەکانی دی بەکرێن لەوانەش پیتی لاتینی.

[1] - **گۆڤاری** دیاری کوردستان، ژمارە(٥)، ١٢ئایاری ١٩٢٥، ل ٥ ـ ٦.

[2] - **گۆڤاری** دیاری کوردستان ، ژمارە (٦)، ٢٩ ئایاری ١٩٢٥، ل ٥ ـ ٦.

لەو نووسەرو زمانزانە کوردانەی دی کە بەشداریان لەبواری ئەلفوبێی کوردیدا کردووە، (ئیسماعیل حەقی شاوێس)ە[1]، کە بە دیارترین ئەو زمانزانانە دادەنرێت، کە لەسەر ڕووپەرەکانی گۆڤاری (دیاری کوردستان) لەبارەی ئەلفو بێ و ڕێزمانی کوردی چەند وتارێکی گرنگی نووسیوە. لەو وتارەی کە بەناونیشانی (ئایا نووسینی کوردی چۆن دەبێت؟)، کە دیاری کوردستان لەهەردوو ژمارەی پێنجەم و شەشەمدا بڵاوی کردۆتەوە، نووسەری ئەم وتارانە، کە (ئیسماعیل حەقی)ە، دە خاڵی خستۆتەڕوو کە ئەگەر پراکتیزە بکرێت بۆ پێشخستنی ئەلفوبێی کوردی و ڕێزمانی کوردی لەبازنەی بەکارهێنانی پیتی عەرەبیدا زۆر سوودبەخش دەبێت، ئەو تێبینیانە هەندێکیان پەیوەندیان بەخودی پیتەکانەوە هەیە، کە لەوێدا وتویەتی هەردوو پیتی (ث، ص) پێویستە لە کوردیدا بکرێنە (س) و هەر سێ پیتی (ذ، ض، ظ) بکرێنە (ز) و پیتی (ط) بکرێتە (ت)، ئەویش بۆ ئەوەی نووسینی کوردی ئاسان بکەین. پاشان دەڵێ عەرەب خۆیان هەمان

[1] - ئیسماعیل حەقی شاوێس (١٨٩٦ ـ ١٩٧٦):ـ کوڕی محەمەد عەلی ڕەسول کوڕی ئەحمەد ئاغایە، لە شاری موسڵ لەدایکبووە، ساڵی ١٩٠٨ ئامادەیی سەربازی لە بەغدا تەواوکردووە، لەساڵی ١٩١١ بۆتە مولازمی دووەم، دواتر لەجەنگی یەکەمی جیهان پلەکەی بۆ (نەقیب) بەرزکرایەوە، لە بیستەکانی سەدەی سێیەم لە شاری بەغدا جێگیربووەو بەهۆیەوە، چەندین پلەی سەربازیی لە سوپای عێراق وەرگرتووە، ئیسماعیل شاوێس لەساڵی ١٩٢١ ئەندامی (جفاتا خوەسەرییا کورد ـ ئازادی) بوو و لەساڵی ١٩٢٦ سەرۆکی کۆمەڵەی زەردەشت بووە. لەساڵی ١٩٣٠ یەکێك بووە لەدامەزرێنەرانی لیژنەی پێشکەوتنی کوردی. بڕوانە: دیاری کوردستان. ل ٨٠ ـ ٨٣.

ئـــەم کارەیـــان کـــردووە، چـــونکە زاراوە گـــەلێکی بیـــانی دزەی کردۆتـــە زمانەکەیان و لەم زاراوانەشدا چەند دەنگێك هەن کـە بەرانبەرەکـەیان لـە زمانی عەرەبیدا دەست ناکەون، بۆیە هەستان بـەگۆڕینی ئـەم پیتانـە، بـۆ نموونە (پاشا = باشا) (روپیە = روبیە) (چرکس = شرکس)هتد... زۆربـەی زۆری ئەو تێبینیانەی دی کە (ئیسماعیل حەقی شـاوێس) نـاوی هێنـاون، پەیوەندی بە ڕێزمانی کـوردی و پریپۆزشـن و جێناوەکـان و جووڵـەکانی و (حرکات) ترەوە هەیە.[1]

(ئیسماعیل حەقی شـاوێس) لـەم وتارەیـدا دەردەکـەوێت دژ بـە بەکارهێنانی پیتە عەرەبیەکان لەنووسینی کوردیدا نەبووە ، بـەڵام لەگـەڵ ئەوەشدا یەکێك بووە لـەبانگخوازانی پەرەسـەندنی ئـەلفوبێی کـوردی کـە لەســەر بونیــادی پیتــە عــەرەبیــەکان لەنگــەری گرتبــێ، ئــەم بۆچــوونەش لەوتارەکەی دووەمیـدا دەردەکـەوێ کـە بەناونیشـانی (ڕێنووسـی کـوردی بــەپیتی عــەرەبی)ە، لــەم وتارەیــدا بانگەشــەی پێشــبردن و ســاناکردنی ئەلفوبێیە کوردییە کارپێکراوەکەی کرد، هەروەها دەڵێ فێربـوونی زمـانی کوردی لەسەر ڕێچکەی ئەم ئەلفوبێیـەو جێبـەجێکردنی ڕێزمـانی زمـانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی لەسەرووی توانای فێرخوازاندا دەبێـت، بۆیـە پێویستە پیتگەلێك دابڕێژین کە لەگـەڵ زمانەکـەمان بگونجێـت و لەسـەر

[1] - بڕوانە : گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (٥)، ١٢ ئایاری ١٩٢٥، ل ٨ ـ ٩. و ژمارە (٦)، ٢٩ ئایاری ١٩٢٥، ل ٧ ـ ٨.

بنەمایەکی زانستی چەسپاو دامەزرابێت.[1] بەهەمان شێوەش دەڵێ کە شێوازی ڕێك و ئاسان بۆ ئێمە بەسوود ترەو منالآنیشمان زووتر فێری دەبن. پاشان نووسەری وتارەکە دێتە سەر هەندێ بابەت، کە پەیوەندی بە ڕێزمانی کوردیەوە هەیە، کە بۆ گرفتەکانی هەندێك چارەسەری دەدۆزێتەوە، کە بەبۆچوونی خۆی ئەلفوبێی کوردی و ڕێزمانی کوردی بەپیتی عەرەبی ئاسان و سانا دەکات، لەوانە (تەنوین و شەددەو هەمزەو یائی مەقصورە ، تائی مەربوتە) ، پاشان تێبینیەك سەبارەت بە ئەلفوبێی کوردی دەخاتەڕوو، ئەویش پێویست کەمکردنەوەی خاڵی سەر پیتەکانە، چونکە زۆری و بۆری ئەو خالآنە، فێرخوازان رادەچلەکێنێ، وتارەکەشی بەوە کۆتایی پێ دەهێنێت بە بانگەشە کردنی هەموو کورد بۆ دۆزینەوەو دروستکردنی ئەلفوبێیەك، کە تایبەت بێ بەزمانی کوردی، پاشان ڕێزمانەکەی بۆ دابنرێت.[2]

ئیسماعیل حەقی شاوێس لەو وتارەی کە ناونیشانی (لاپەڕەی نووسینی تازەو زمانی کوردی ڕەسەن ـ شێوازی تایبەت بەنووسین) لەهەمان بازنەدا دەرنەچووە، سەبارەت بەوەی کە دژایەتی نووسینی کوردی بەپیتی عەرەبی ناکات، بەڵام بانگەشە بۆ بەرەو پێشبردنی ئەم ئەلفوبێیە دەکات و هانی کۆششەکانیش دەدات بۆ دۆزینەوەی ڕوخسارو شێوازەکانی

[1] – بڕوانە: گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (٨)، ٤ تەمووزی ١٩٢٥، ل ٧ ـ ٨.
[2] – بڕوانە: گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (٨)، ٤ تەمووزی١٩٢٥، ل ٧ ـ ٨.

ئەو دەنگە کوردیانەی کە هاوشێیان لەزمانی عەرەبیدا دەست ناکەوێت، بەهەمان شێوە دەرهاوێشتنی ئەو پیتە عەرەبیانەی کە لەزمانی کوردیدا درکاندنیان بەدی ناکرێت و جێبەجێ نەکردنی مەسەلە ڕێزمانیەکانی زمانی عەرەبی لەسەر زمانی کوردی، چونکە ئەم کارە هەڵەیەو ڕاست نییەو خزمەت بەزمانی کوردی ناکات،[1] بەم شێوەیە بۆمان دەردەکەوێت کە (ئیسماعیل حەقی شاوێس) مەسەلەی ئەلفوبێی بەچڕی خستۆتەڕوو و کارەکەشی لەم بوارەدا هەر ئەوەندبوو کە ئامۆژگاری و ڕاسپاردە ئاراستەی میللەتی کورد بکات، کە بە ئەلفوبێی کوردی نووسراو بەپیتی عەرەبیدا بچنەوەو پێشی بخەن، بەڵکو خۆی پرۆگرامێکی داڕشت بۆ بەرەوپێش بردنی ئەم ئەلفوبێیە. جا لەو نووسەرە کوردانەی دی کە بابەتگەلی سەر بە ئەلفوبێی کوردییان لەسەر ڕووپەرەکانی (دیاری کوردستان) باس کردووە (پیرۆت)ە، کە خەڵکی سلێمانییەو وتارێکی نووسیوە بەناونیشانی (بە چ پیتگەلێك زمانی کوردی بنووسرێت)، لەوتارەکەیدا دەردەکەوێت کە خاوەن ئاراستەیەکە بانگەشە بۆ لابردنی پیتە عەرەبیەکان و دانانی پیتە لاتینیەکان دەکات، لەو وتارەیدا پاش ئەوەی کە باس لەبنەچەی کورد دەکات و دەیانگەڕێنێتەوە بۆ ڕەگەزی (ئاری) و دەڵێ ((هەروەك بەپێی ووردەکارییە ئەتنوگرافیەکان دەرکەوتووە کە ئێمە لەڕووەکانی ئاکاری و

[1] – بڕوانە: گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (١٣ ـ ١٤)، ٥ی ئاداری ١٩٢٦، ل ١٨ ـ ٢٠، و ژمارە (١٥)، ١٨ئاداری ١٩٢٦، ل ١٠ ـ ١٢.

ڕەگــەزیی و لــەڕووی جوگرافیشــەوە لەعــەرەب جــوداین، کەواتــە دەبــێ زمانەکەشمان لەزمانی ئەوان جودابێ، ئەمەش لەتایبەتمەندیە سەرەکیەکانی هەموو میللەتێکە، کورد میللەتێکی ئارییەو زمانەکەشی بەهەمان شـێوە ئارییە، لەو باوەڕدا نیم کە پیتەکانی زمانێکی سەر بەڕەگەزی سـامی کـە گیان و ڕەگەزو گوزارشتی سامی تیادا ڕەگی داکوتابێ، بۆ زمانەکەی ئێمە بگونجێ))[1]. پاشان ئەم نووسەرە چەند وتەیەکی ڕەخنـە ئـامێز ئاراسـتەی پیتە عەرەبیەکان دەکات، لەو ڕووەی کە لەچەند شوێنێکدا لەگـەڵ دەنگـە کوردیەکاندا یەك ناگرنەوە، جا پاش درێژە پێدانێکی زۆری ئەو ڕەخنانە بـۆ پیتە عەرەبیەکان دەڵێ: ((پاش هەموو ئەو ڕوونکردنەوانـە بـۆ خوێنـەران، ئاشکرابوو کە مەبەستم ئەوەیە پیتە عەرەبیەکان لابرێت و پیتـی لاتینـی لەشـوێنیان دابنرێـت، ئەمــەش مەسـەلەیەکە لەڕووپـەڕی زەرورەتدایـە، لەهەمان کاتیشدا بەسوودە، هەرچەندە گـۆڕینی پیتگـەلێك کـە چـەندەها ساڵە کاری پێ دەکرێت تـا ڕادەیـەك سـەخت و دژوارە))[2]. پاشـان دێتـە سەرباسکردنی (مێجەرسۆن) کـە چـۆن هـانی نووسـینی کـوردی بـەپیتی لاتینی داوە، بەڵام پاش مردنی، ئەم کارە کەس نەیگرتۆتە ئەسـتۆیخۆی، لەکۆتایی وتارەکەیدا ئەم نووسەرە ئاماژە بـەوە دەکـات کـە بـەکارهێنانی

[1] – بڕوانە: گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (١١ ـ ١٢)، ەی کانوونی یەکەم ، ١٩٢٥، ل ٩.

[2] – بڕوانە: گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (١١ ـ ١٢)، ەی کانوونی یەکەم ، ١٩٢٥، ل ١٠ ـ ١١.

پیتی لاتینی لەنووسیندا کورد زیاتر بەگەلانی ئەورووپا دەناسێنێت و دەرەنجام دەبێتە هۆی نزیك بوونەوەی ڕۆژئاواو کورد. هەروەها دەڵێ: ((ناچارم کە بڵێم ڕۆژ لەڕۆژهەڵاتەوە دەردەچێت و وردە وردە حەواڵەی ڕۆژئاوا دەبێت، گەر ژیان و پیشکەوتنمان بۆ میللەتەکەمان بوێ، پێویستە لەسەرمان لەهەموو چرکەیەکدا هەنگاوێك بنێین، هەر هەنگاوێکیش پێویستە لەوەی پێش خۆی مەزنترو گەورەتربێت بۆ گەیشتن بە ڕۆژئاوا))[1]. لەو وتانەی پێشووەوە دەردەکەوێت کە ئاراستەیەکی بەهێز هەبوو لەنێوان ڕۆشنبیران و نووسەرانی کورد، کە بانگەشەی لابردنی پیتە عەرەبیەکان و دانانی پیتە لاتینیەکانی دەکرد، جا یەکێك لە لایەنە ئەرێنیەکانی بەکارهێنانی پیتی لاتینی نزیك کردنەوەی نێوان کوردو ڕۆژئاوایە، کە دەبێتە مایەی برەودان بەدۆزو مەسەلەی کورد بەگشتی، کە ساڵەهای ساڵە بەدەست پەراوێز خستن و نەزانی و نەخوێندەوارییەوە دەناڵێنێ.

هەروەها دواهەمین کەسیش لەسەر ئەم مەسەلەیە لەگۆڤاری دیاری کوردستان (حەسەن کوردستانی)یە،[2] کە خەڵکی (ڕەواندز)ە، بەوتارێك

[1] - بڕوانە: گۆڤاری دیاری کوردستان ، ژمارە (١١ ـ ١٢)، ەی کانوونی یەکەم ، ١٩٢٥، ل ١١.

[2] - حەسەن کوردستانی: ژیاننامەی کەسێتی نازانرێ، تەنانەت نازانرێت کە ئەم ناوە ڕاستەقینەیە یاخود نازناوە، تەنیا ئەوە نەبێ کە عەبدوڵڵا زەنگەنە دەڵێت: (لەوانەیە ئەم کەسە (سەید تەها نەهری) بێت، لەبەر ئەوەی ئەمیش لەم ماوەیەدا چەند وتاری

بەشداری لەم گۆڤارەدا کردووە و لە وتارەکەیدا بەناونیشانی (سەبارەت بەنووسینی تازە) باسی ئەلفوبێی کوردی کردووە، ڕەخنەی لە هەریەك لە (پیرۆت) و (ئیسماعیل حەقی شاوێس) گرتووە، ئەم نووسەرە لەلایەکەوە پالّپشتی ڕەوتی بەکارهێنانی پیتی عەرەبی بووە لەنووسینی کوردیدا ، لەمبارەشەوە وتویەتی ((ئێمە وەکو موسولّمانان پێویستە لەسەرمان کە قورئان بخوێنینەوە، بۆیە وادەبینم کە باشتر وایە پیتەکان و ڕێساکانی ڕێنووسی کارپێکراوی ئێستا بەکاربێنین))[1] . لەلایەکی ترەوە ڕەخنەی ئاراستەی (ئیسماعیل حەقی شاوێس) کردو وتی کە پێشخستنی ئەلفوبێی کوردی بەم شێوازە لەبۆی چووە، ڕێنووسی کوردی زیاتر ئالّۆز دەکات. (حەسەن کوردستانی) پێی وابوو کە زمانی کوردی بەو شێوازەی پێشوو ڕێچکە بکات لەگەلّ هەموارکردنێکی ڕێژەیی کە کاریگەری لەسەر ڕوخساری ڕێنووسی کوردی دێرین نەبێ.[2]

لەسەر ئەم بنەمایە وا دەردەکەوێ گۆڤاری دیاری کوردستان یەکێکە لەو چاپکراوە کوردیانەی کە لەو ماوەیەدا مەسەلەی ئەلفوبێی بەخەستی خستبێتەڕوو، لەوتارەکانی نووسەرەکانی ئەو گۆڤارەش وا دەردەکەوێ کە زۆربەی ئەو نووسەرانە بەکارهێنانی پیتی عەرەبیان پێ باشتر بووبێ

لەڕۆژنامەکانی (ژیانەوە) و (ژیان) و گۆڤاری (زاری کرمانجی) نووسیوە، بڕوانە : دیاری کوردستان... ل ٤٢.

[1] - گۆڤاری دیاری کوردستان، ژمارە (١٦)، ١١ ئایاری ١٩٢٦، ل ٨.

[2] - گۆڤاری دیاری کوردستان، ژمارە (١٦)، ١١ ئایاری ١٩٢٦، ل ٩ ـ ١٠.

لەپیتی لاتینی، لەگەڵ هەمواركردنێكی ڕێژەیی بۆ ئەم ئەلفوبێیە، بۆ ئەوەی كە هەماهەنگ و هاوتەریب بێ لەگەڵ دەنگەكانی زمانی كوردی، هەروەها ئەو نووسەرانە چەند پێشنیازێكیان خستۆتەڕوو لەڕێزمانی كوردیدا كە ڕەنگدانەوەیەكی پۆزەتیڤانەی لەلای زۆر كەس هەبوو كە پاشان پێشڤەچوونی بەخۆیەوە بینی و نووسەرانی كوردی عێراق و ئێران پەیڕەویان كرد.

لەلایەكی ترەوە گۆڤاری (دیاری كوردستان) تاكە بڵاوكراوەیەك نەبوو كە باسی لەم مەسەلەیە كردبێت، بەڵكو گۆڤاری (زاری كرمانجی) هەبوو، كە (حوسێن حوزنی موكریانی) لە ڕەواندز لەنێوان ساڵانی (١٩٢٦ ـ ١٩٣٢) دەری دەكرد، و هەموو وتارەكانیشی بەزمانی كوردی و بەپیتی عەرەبی دەنووسران، ئەم گۆڤارە و خاوەنەكەی ڕۆڵێكی گرنگیان هەبووە لەپێشخستنی ئەلفو بێ و ڕێنووسی زمانی كوردی بۆ ئەوەی بەپیتی عەرەبی بنووسرێت، جگە لەوەی كە (حوسێن حوزنی) چاپخانەیەكی هەبوو كە ڕۆڵێكی مەزنی لەم بوارەدا بینی.(١)

هەروەها لەم ماوەیەدا چەند كتێبێك دەربارەی ئەلفو بێ و ڕێنووسی ڕێزمانی زمانی كوردی دەرچوون، لەوانە (مختصر صرف و نحوی كوردی) كە (سەعید سدقی كابان) ساڵی (١٩٢٨) دەری كردو پەرتوكی (دەستوری

١ - بۆ زیاتر شارەزابوون لەم گۆڤارەو ڕۆڵی لەپێشخستنی زمانی كوردی، بڕوانە: زاری كرمانجی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٠ ـ ٢٤.

زمانی کوردی ـ جزمی یەکەم) کە (تۆفیق وەهبی) ساڵی (١٩٢٩) دەری کرد،[1] ئەم دوو پەرتووکە ڕۆڵێکی گرنگیان لە پێشخستنی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی عەرەبی بینی، بەمجۆرە ئەلفوبێی کوردی بە پیتی عەرەبی بووە باوترین جۆرەکانی نووسین لەکوردستانی عێراق کە تاکو ئێستا لەکوردستانی عێراق و ئێران بەو ڕێنووسە دەخوێنن و دەنووسن.

ئەلفوبێی کوردی بە پیتی لاتینی

١٩١٣ ـ ١٩٣٢

(زنار سلۆپی) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە یەکەمین کەس بیرۆکەی نووسینی زمانی کوردی بەپیتی لاتینی بۆ کۆمەڵەی (هێڤی) پێشنیازکرد، (فائیز بەگ)[2] بوو لەساڵی (١٩١٣)، چونکە خۆی ئەندامی کۆمەڵەی (هێڤی) بوو و ئەوکاتە فەرمانبەرێکی پۆستەبوو لە ئەستەنبول[3]، هەروەها دەڵێ کە (عەبدوڵڵا جەودەت) هەمیشە جەختی لەسەر ئەوە کردۆتەوە کە پیتە عەرەبییەکان تەواو پڕ بەپێستی نووسینی کوردی نین. لەبەر ئەوە پێشنیار دەکەم کە لابرێن و پیتی لاتینی لەبریان

[1] - بڕوانە: حامید فەرەج، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٨ ـ ٢٢.

[2] - سەرچاوەی مێژووییەکان ئاماژە بەژیانی ناکەن.

[3] - حامید فەرەج ،ل١٦٤ .

بەكاربهێنرێن.[1] (عەبدوڵڵا جەودەت) لەوتارەكەیدا بەناوی (گوتـار)، كـە لەژمارە (١)ی ڕۆژی كورد بڵاوی كردەوە، بە ڕاشكاوی بانگەشەی كـوردی كردووە، كە بەپیتی لاتینی بنووسن، لەم وتارەیدا پاش ئەوەی كە وتەیـەك ئاراستەی میللەتی كورد دەكات سەبارەت بەمێـژوو و ئاینـدەیان، جـەخت لەسەر ئەوەش دەكاتەوە كە میللەتی كورد گەر خوازیاری پێشڤەچوون بـن، پێویستە لەسەریان دوو تێبینی ڕەچاو بكەن (بەپێی بۆچوونی خۆ)، تێبینی دووەمـی (عەبـدوڵڵا جـەودەت) سـەبارەت بـەپیتی لاتینـی بـوو، كـە لەوتارەكەیدا دەڵێ: وەرگرتنی ئەو پیتانەی كە لە بنەڕەتەوە گونجاون لەگەڵ تواناكانی فێربوونی منداڵێكی حەوت هەشت سـاڵە لـەماوەی مانگێكـدا، بەخوێندن و نووسینەوە لەگەڵ زامن كردنی ڕاستی و دروستی ئەو شـتانەی كــە منداڵەكــە فێــری بــووەو لابردنــی ئــەو پیتانــەی كــە ئێســتا بەكاردەهێنرێن.[2]

لەسەر ئەم بنەمایـە دوو كـەس خـاوەنی بیرۆكـەی نووسـینی كـوردین بەپیتی لاتینـی، ئـەو دوو كەسـە یـەكێكیان (فـائیز بـەگ) ە، كـە هـیچ زانیاریەكمان دەربارەی لادەست ناكەوێت و ئەویتریان (عەبدوڵڵا جـەودەت) كەواپێ دەچێ ئـەم بیرۆكەیـەی لـەدەرەوە هێنابـێ، چـونكە ماوەیـەك لـە ئەوروپا ژیاوە، بەتایبـەتی لـەكۆتایی سـەدەی (١٩) و سـەرەتای سـەدەی

[1] - حامید فەرەج ،ل١٦٤ .

[2] - بڕوانە : ڕۆژی كورد ، ژمارە (١)، ٩١ی حوزەیرانی ١٩١٣،ل٤ .

بیستەهەم ئەندامێکی بەرزی کۆمەڵەی (ئیتحاد و تەرەقی)ی عوسمانی بوو و هەستی بەوەکرد کە ئەلفوبێی عـەرەبی بەشـێوەیەکی ڕاسـتەوخۆ لەگـەڵ زمـانی کـوردی ناگونجـێ، ئـەم بیرۆکـەی پێشـنیارکرد کاتێـك کـە لـە ئەستەنبولدا بوو، ئەویش پاش ئەوەی کە کۆمەڵەی (هێڤی) ڕایگەیاند کـە یەکێك لە ئامانجەکانی دانانی ئەلفوبێیەکی نوێی کوردی گونجاوە.[1]

جا پێش چوونە ناو وردەکاریەکانی ئەلفوبێی کوردی بـەپیتی لاتینـی، کـە تاکو ئێستا کوردەکانی سوریاو تورکیا بەکاری دەهێنن، کە چـاکەکەی بـۆ

[1] - جێگای ئاماژە پێکردنە ، کە بە ماوەیەکی کەم پێش ئەم مێژووە ، هەندێك دەنگۆی ئەوە هەبوو لە نێو دەوڵەتی عوسمانی کە بانگەشەی گۆڕینی پیتی عەرەبی بە پیتی لاتینی لە نێو نووسینی تورکیدا دەکرد ، یەکەم کەسیش کە ئەم باسەی وروژاندبێ ، نووسەرێکی تورك بوو بە ناوی محەمەد مونیف پاشا(١٨٢٨-١٩١٠) ،کە کاری وەرگێڕانی زانستی و ئەدەبی دەکرد لە زمانانی ئەوروپییەوە بۆ سەر زمانی تورکی، لە کاتی وەرگێڕاندا هەستی بە قورسی و ناخۆشی وەرگێرانەکە دەکرد، ئەمیش بە هۆی هەژاری زمانی تورکی لە رووی زاراوەوە، هەر بۆیەشە لە ساڵی ١٨٦٢ کۆمەڵەی عوسمانی زانستی دامەزراندو تیایدا بانگەشەی گۆڕینی پیتی عەرەبی کرد بەڵام داواکەی جێگەی قبوڵکردن نەبوو . دواتر هاوڵاتیەکی تر بە ناوی(فەتحی عەلی) پرۆژەیەکی پێشکەش بە دەسەڵاتی عوسمانی کرد، پرۆژەکە ئامانجی گۆڕینی پیتی عەرەبی بوو بۆ پیتی لاتینی، دواتر پرۆژەکە ڕەوانەی کۆمەڵەی زانستی عوسمانی کرا، بەڵام رەتکرایەوە ، دواتر لە ساڵی ١٨٦٩ ئەم بابەتە لە ڕۆژنامەی(حریە)ووروژێنرایەوە، ئەم ڕۆژنامەیە لەلایەن کۆمەڵەی فەتاتی تورکی لە لەندەن دەردەچوو، بڕوانە:**دراسات عن تورکیا ، الجامعة المستنصرية معهد الدراسات الاسيوية و الافريقية ، بغداد، ص٧٥٩-٧٦٠**

(ئەمیر جەلادت بەدرخان)[1] دەگەڕێتەوە. پێویستە ئەوە بڵێین کە چەندەها کۆشش لەم بوارەدا خرانەگەڕ، چ لەلایەن کوردو چ لەلایەن غەیری کوردەوە، بەڵام زۆربەی زۆری ئەو هەوڵانە سەرکەوتنیان بەدەست نەهێنا، هەروەکو چۆن لەگەڵ ئەلفوبێیەکەی (جەلادەت بەدرخان)یش ، ئەگەرچی تارادەیەك شۆرەت و سەرکەوتنی بەدەست هێنا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەردەچێتە خانەی کۆششە بەراییەکانی گەڕان و پشکنینی ئەلفوبێیەکی کوردی بە پیتی لاتینی، کە لەماوەی سێیەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا خرانەگەڕ، یەکەمینی ئەم کۆششانە ئەو نامیلکەیە بوو، کە (مێجەر

[1] - میر جەلادەت بەدرخان(١٨٩٤-١٩٥١): یەکێکە لە گرنگترین کەسایەتیە کوردیەکان کە لە بواری نەتەوەی ڕۆشنبیری کوردیەوە لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەم کاری کردووە، کوری ئەمیر ئمین عالی بەدرخانە- لە ئەسنبۆڵ خوێندنی سەرەتایی و ئامادەیی لە شارەکانی(ئەستنەبۆڵ، ئەنقەرە، سالۆنیك، ئەدرەنا) تەواو کردووە، ساڵی ١٩١٩ پاش کۆتای هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی لەگەڵ مێجەر نوئێل و کۆمەڵێك کەسایەتی کوردی سەردانی کوردستانی کردووە، بە ئامانجی دروست کردنی چەند جوولانەوەیەك دژی کەمالیەکان، بەڵام سەرکەوتوو نەبوون ، دوای ئەوەی کەمالیەکان کۆنترۆڵی لە دەوڵەتی عوسمانی گرتە دەست، حوکمی لە سێدارەدانیان بەسەر باوکی و براکانی دەرکرد، ئەمە وای کرد کە ڕوو بکاتە ئەڵمانیا و لەوێ لە بواری یاسا بخوێنێت، لە ساڵی ١٩٣٢ لە دیمەشق گۆڤاری(هاوار)ی دەرکرد، دواتر گۆڤاری روناهی دەرکرد. لە ساڵی ١٩٥١ کۆچی دوای کرد، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: مالمیسانژ بدرخانیو...، ص ١١٢-١١٣، کۆنێ ڕەش، بیرانینا میر جەلادەت بەدرخان، گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، هەولێر، هاوینی٢٠٠١،ل ٣٠٣-٣٠٦.

ئەی . بی. سۆن) لە ساڵی (١٩١٣) دەربارەی ئـەلفوبێی کـوردی و چـەند مەسەلەیەکی ڕێزمانی بەپیتی لاتینی خستیەڕوو، لەژێر ناونیشانی:
(Grammar of The kurmanji or Kurdish language)

مێجەرسۆن ئەم نامیلکەیەی پـاش چـەند گەشـتێك نووسـی، کـە بـۆ کوردستان و وڵاتی (نێوان دوو ڕووبـار) لەسـەرەتای سـەدەی بیسـتەهەمدا ئەنجامی دا، زمانی کوردی زۆر بەباشی فێرببوو، مێجەرسـۆن لەسـەرەتای نامیلکەکەیدا دەڵێ کە ئەم نووسینەی لەبەر ئەوە بووە کە بۆی دەرکەوتووە کە پیتە عەرەبیەکان بۆ دەنگەکانی زمانی کوردی گونجا نین، و کـورد ئـەم پیتانەیان وەك لاساییکردنەوەیەکی نەتەوە موسـڵمانەکان بـەکارهێناوە[١]، جگە لەوەی کە (**کەمال مەزهەر ئەحمەد**) ئامـاژە بـۆ ئـەوە دەکـات کـە (شوکری فـەزلی) چـەند کۆششـێکی لـەبواری نووسـینی کـوردی بـەپیتی لاتینیـدا کـردووە، ئـەویش لـەتوێی ئـەو وتارانـەی کـە دەربـارەی کـورد نووسـیویەتی و لــە گۆڤـاری (لغـة العربـي ـ زمـانی عــەرەب)دا بـڵاوی کردۆتەوە، کـە لـە بەغـدا لەسـاڵی (١٩١٣)دا دەردەچـوو، ئـەم وتارانـە بەناونیشـانی (الکـرد الحـالیون- کوردەکـانی ئێسـتا)ی هـەڵگرتبوو، کـە چەندەها وشەی کوردی تیا بەکاردەهێنا و بەپیتی لاتینی دەینووسی.[٢]

١ - جەمال نەبەز، نووسینی کوردی بەلاتینی، بەغدا، ١٩٥٧، ل ٢. حامید فەرەج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢.

٢ - بڕوانە: تێگەیشتنی ڕاستی... ل ١٠٩.

وا پێ دەچێ کە ئاڕاستەیەك لەناو ئینگلیزەکان هەبووبێ، بانگەشە بۆ تۆمارکردنی زمانی کوردی بەپیتی لاتینی کردبێ، جا پاش کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی و کۆنترۆڵ کردنی ویلایەتی موسڵ (کوردستانی عێراق) لەلایەن ئینگلیزەوە،هەریەك لە (محەمەد زەکی و میرزا محەمەد باشقە) هەستان بەدانانی نامیلکەیەکی بچووك دەربارەی ئەلفوبێی کوردی بەپیتی لاتینی، کە ژمارەی لاپەڕەکانیان لە سێ لاپەڕە زیاتر نەبوو، و بەهەردوو زمانی فارسی و تورکیش شرۆڤە کرابوون، ناونیشانی کتێبەکەش (کتابی أولینی قرائەتی کوردی) (– KITABI AWALAMINI QIRAATI KuRDi)[1] بوو، ئەم نامیلکەیە بە هاندان و پاڵپشتی مێجەرسۆن و کاپتن فاریل لە چاپخانەی حکومەت لەبەغدا ساڵی (١٩٢٠) لە چاپ درا.[2]

هەروەها هەندێك لە ڕۆشنبیرە کوردو ئەرمەنەکان لەم بوارەدا چەند کۆششێکی سەرکەوتوویان هەبوو، بەتایبەتی کوردەکانی ڕوسیاو یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، لە ساڵی (١٩٢١) کەسێکی ئەرمەنی کە ناوی (هاگوب گازاریان) (١٨٦٩ ـ ١٩٣٦)و نازناوی (لازۆ) بوو، لەگەڵ ژنەکەی کە ناوی (ئولگا گازاریان) بوو، هەردووکیان قوتابخانەیەکی کوردی یان لەشاری (تفلیس)ی پایتەختی جۆرجیا، ئەم کارەشیان بەپاڵپشتی حکومەتی

[1] - بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٨).

[2] - حامید فەرەج، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥ ـ ١٦.

سۆڤێتی بوو،[1] ئەوەبوو (لازۆ) ئەلفوبێیەکی کوردی بە پیتی ئەرمەنی دانا، هەروەها پەرتووکێکیشی بە زمانی کوردی لەسەر شێوازی ئەم ئەلفبایە لەساڵی (١٩٢١) لەژێر ناوی (شمس- ڕۆژ) بەچاپ گەیاند،[2] هەروەها (لازۆ) خۆی لەم قوتابخانەیە زمانی کوردی بە قوتابیە کوردەکان دەوتەوە، پاشان چەندەها ڕۆشنبیریان لێ دەرچوو، لەوانە (قەناتی کوردۆ)[3]بوو، ئەم قوتابخانەیە چەندەها ساڵ لە خزمەت کردن بەردەوام بوو.[4] هەروەها کۆمەڵێکی دی لە ڕۆشنبیرانی کورد لە (یەریڤان)ی پایتەختی ئەرمینیا ڕۆژنامەیەکی کوردی بەپیتی لاتینی لەژێر ناوی (ریا

---

١ - مارف خەزنەدار ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە (لازۆ) سەر بە حزبی (هنچاك)ی ئەرمەنییە، کە یەکێ لە ئامانجەکانی کۆکردنەوەی کوردو پێکهێنانی کوردستانی گەورەیە، کە خاوەنی خود موختاری ئەرمینیای گەورەبێ، بڕوانە وتاری: ژیانی کوردناسی و زانایانی کوردی ئەوروپا، قەناتی کوردۆ، گۆڤاری ڕۆژی کوردستان، ژ (٢)، تەمموزی ١٩٧١، ل ٣٨.

٢ - بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (٩).

٣ - قەناتی کوردۆ: لە ساڵی ١٩٠٩ لە یەکێ لە گوندەکانی سەر بە ناوچەی (قارس)ی کوردستانی باکوور لەدایکبووە، لەساڵی ١٩٢٠ لەگەڵ خانەوادەکەی چۆتە شاری تەفلیس، ساڵی ١٩٢٨ باوکی وەفاتی کردووە، لە ساڵی ١٩٢٨ لە قوتابخانەی (لازۆ) خوێندنی تەواوکردووە، ساڵی ١٩٣٦ لە بەشی زمانەکان لە زانکۆی لینیگراد خوێندنی زانکۆیی تەواوکردووە، قەناتی کوردۆ چەندین بەرهەمی بەسەر کوردو زمانەکەی هەیە، لەوانە: تەحویرا مێژووی کورد لە زانستی مێژووی بوار جوازی فارس ٢ـ دەستووری زمانی کوردی و چەندین بەرهەمی تر. بۆ زیاتر زانیاری بڕوانەـ مارف خەزنەدار، ژیانی کوردناسی... ل ٣٧ ـ ٤٤.

٤ - مارف خەزنەدار، هەمان سەرچاوە، ل ٣٨ ـ ٣٩.

تازە)یان دەرکرد[1]، ئەم ڕۆژنامەیە سەر بە لیژنەی مەرکەزی حیزبی شیوعی بوو، ژمارەیەك لە ڕۆشنبیران بەشداریان تیادا کرد، وەکو (حاجی جوندۆ، شاکر محۆ، عەرەبی شەمۆ، شاکر خدر و هتد...)، ژمارەی یەکەمی ئەم ڕۆژنامەیە مێژووی مانگی ئازاری ساڵی (١٩٣٠)[2] دەرچوو، لە ساڵی (١٩٣١)یش (حاجی جوندۆ) ئەلفوبێیەکی زمانی کوردی دانا، کە لەسەر بنەمای پیتی لاتینی و ڕووسی و فەڕەنسی بونیادنرابوو، لەناميلکەیەکدا چاپی کرد و ناوی نا (کتێبا ئەلفبا ـ Kteba alef ba).[3]

کوردەکانی ڕوسیا یاخود یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو ڕۆڵێکی گرنگیان بینی لەبواری دروستکردنی ئەلفوبێیەك کە گونجاو بێ لەگەڵ زمانی کوردی، هەستان بەکردنەوەی چەند قوتابخانەیەك و دەرکردنی چەندین ڕۆژنامەیەك بەم ئەلفوبێیە و هەندێکیشیان هەستان بەدانانی ئەلفوبێیەکی تایبەت بەخۆیان، گرنگ لێرەدا ئەوەیە بڵێین کە ئەم کۆششانە لەنێوان کوردەکانی ئەو دەڤەرانەدا دەستپێشخەربوون بۆ بڵاوکردنەوەی ئەلفوبێی

[1] - بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (١٠).

[2] - جمال خزنەدار، مرشد الصحافة الكردية، بغداد، ١٩٧٣، ص ٣٥. وريا جاف، **کاروانی ڕۆژنامەگەریی کوردی، هەولێر**، ١٩٩٨، ل ٤٤. اراس جودى، الامير جلادت بدرخان والالفنباء الكوردية اللاتينية، ترجمة: نوزت الدهوكي، مجلة الصوت الاخر، العدد (١)، اربيل، ٣ حزيران ٢٠٠٤، ص ٣٦.

[3] - حامید فەرەج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٥ ـ ٢٦. بڕوانە: پاشکۆی ژمارە (١١) .

کوردی چ بەپیتی لاتینی یـان بـە پیتـی ڕووسـی یـان بـە فەڕەنسـی، جـا هەرچەندە ئەم جۆرە ئەلفوبێیە لەکوردستانی خۆمانـدا تەشـەنەی نەسـەند، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا وێنەو ڕوخسار و شێوازە جۆر بـەجۆرەکانی ئـەلفوبێی کوردی لەو ماوەیەدا بووە بنەمایەك بۆ ئـەلفوبێی کـوردی کـە تـا ئێسـتا کوردەکانی (یەریڤان) و (تفلـیس) و ناوچـەکانی دی دەوروپشـتی بـەکاری دەهێنن.

لەمەوە دەردەکەوێت کە چەندەها کۆشش لەئارادا هـەبوون کـە ڕۆشـنبیران پێی هەڵساون چ کورد یان چ غـەیری کـورد بـۆ دۆزینـەوەی ئەلفوبێیـەکی کوردی کە لەسەر بنەمای پیتە لاتینیەکان دامەزرابێ،بـەڵام زۆربـەی زۆری ئەو کۆششانە لەبەر چەند هۆیەك سەرکەوتنی بەدەست نەهێنا، لەوانە:

هەنـدێکیان پەیوەنـدیان بـەخودی ئەلفوبێیەکـەوە هـەبووە، کـە خاوەنەکەی نەیتوانیوە بڵاوی بکاتەوە، هەندێك لەو هۆکارانەش پەیوەندیان بە بارودۆخی سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابوورییەوە هەبووە، کە کوردسـتان لەژێر سایەیدا ناڵاندوویەتی، وەکو حاڵەتی دابەش بوونی دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانـی و بڵاوبوونـەوەی نەخوێنـدەواری و داڕمـانی بـاری ئـابووری لـە کوردستاندا... هتد.

هەروەها ئەلفوبێی کوردی بە پیتی لاتینی ، کە ئێستا کوردەکانی تورکیـا و سوریا پەیڕەوی دەکەن سەرکەوتنێکی باشی بەدەست هێناوە، دامەزراندن و بڵاوکردنەوەی ئەم ئەلفوبێیـە چـاکەکەی بـۆ (مـیر جـەلادەت بـەدرخان) دەگەڕێتەوە، بۆیە سەرچاوە مێژووییەکان بە ئەلفوبێی جـەلادەت بـەدرخان

یان ئەلفوبێی گۆڤاری هاوار ناوزەدی دەکەن ، کە میر جەلادەت بەدرخان بە پیتی لاتینی لە دیمەشق ساڵی (١٩٣٢) دەریکردووە.[1] شایانی باسە ئەلفوبێیەکەی جەلادەت بەدرخان یەکەم چاپکراوی کوردییە کە شۆرەت و ناسراوی لەناو کورددا بەدەست بێنێت ، لەهەمان کاتیشدا پشتی بە پیتی لاتینی بەستبێت، ئەم ئەلفوبێیەش هەروا بەڕێکەوت سەری هەڵنەداوە، بەڵکو ماوەیەکی زۆرو ساڵانێکی دوورو درێژ پێوەی خەریك بووە، بەم شێوەیەی خوارەوە:ـ

ئەلفوبێی جەلادەت بەدرخان

میر جەلادەت بەدرخان خۆی لە گۆڤارەکەیدا، گۆڤاری (هاوار) باس لەچۆنێتی دروست کردنی ئەم ئەلفوبێیە دەکات و ئەوە ڕوون دەکاتەوە کە چۆن بیرۆکەی ئەم ئەلفوبێیەی لە لای دروست بووە و دەڵێ: لەساڵی (١٩١٩) واتە پاش کۆتایی جەنگی یەکەمی جیهانی شاندێك نێردرانە کوردستان، کە لە چەند کەسایەتیەکی کوردی و ئەرمەنی پێك هاتبوون و جەلادەت بەدرخانیش لە نێو ئەو وەفدەدا بوو، وەفدەکە لەگەڵ ئەفسەری

[1] - جێگای ئاماژە پێکردنە، کە گۆڤاری هاوار لەنێوان ساڵانی (١٩٣٢ ـ ١٩٤٣) تەنیا (٥٧) ژمارەی لێ دەرچووە، و تەنیا لە ژمارە (٢٤) تاکو کۆتایی بە پیتی لاتینی بووە، جگە لەوەی هەندێ وتاری بە زمانی فەرەنسی بڵاوکردۆتەوە، بۆ زیاتر زانیاری بڕوانە: صلاح محمد سليم هروری، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١. محەمەد بەکر، دەنگی زانین و خون نانسینێ، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی، ژ (٥) ، هەولێر، هاوینی ٢٠٠١ ، ل ٢٥٧ ـ ٢٦٢.

ئینگلیزیدا (مێجەر نوئێل) بوون ، ئەویش بۆ دەست خستنە سەر هەندێك ڕاستەقینە، ئەوەبوو (مێجەرنوئێل) زۆر هەوڵی دەدا کە شێوەزاری کرمانجی ژووروو فێر ببێت، بۆیە هەموو شتێکی دەنووسی ، هەروەها دەیوت (واتە میر جەلادەت بەدرخان): هەندێك مەتەڵی فۆلکلۆری و گۆرانی میللی و چەند چیرۆکێکی کوردیم دەنووسی، جاری واش هەبوو سەیری نووسینەکانی و کتێبەکانی خۆمانم دەکرد بۆ ڕاست کردنەوەی هەندێك لە دەربڕینەکان، (مێجەر نوئێل)یش هەندێك لەو ڕەشنووسانەی بەبێ هیچ شەکەتیەك دەخوێندەوە، لەکاتێکدا من خۆم بەزەحمەتی چەند وشەیەکم دەتوانی بخوێنمەوە، ئەویش لەبەرئەوەی (مێجەر نوئێل)[1] ڕستە و وشە کوردییەکانی بە پیتی لاتینی دەنووسی ، بەلام من بە پیتی عەرەبی دەمنووسی، ئیتر لەوکاتەوە بڕیارمدا کە ئەلفوبێیەکی کوردی لەسەر بنەمای پیتە لاتینیەکان دابمەزرێنم.[2]

---

[1] -مێجەر نوئێل :یەکێکە لە ئەفسەرە ئینگلیزەکان کە لە دوای جەنگی یەکەمی جیهانییەوە لە کوردستان کاری کردووە ، لەم ماوەیەدا توانی پەیوەندییەکی نزیك و باش لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر لە سەرۆك عەشیرەتەکان و کەسایەتیە دیارەکانی لە کوردستان پەیدا بکات ، و توانی زمانی کوردیش فێربێت ، نوئێل زۆر لە کوردستان نەمایەوە ، بەڵکو سەرکردە ئینگلیزەکان دواتر ڕەوانەی قەفقاسیان کرد ، بڕوانە : کمال مظهر احمد ، کردستان .....ل١٨٧ .

[2] -بڕوانە :گۆڤاری هاوار ، ژمارە ١٣، ١٤ی کانوونی یەکەمی ١٩٣٢، ل١ .

Hawar 1 ,hejmar 1-23 (1932-1933), Erbil-kurdistan ,2001. celadet celiker , cendpirsen alfabeya kurdi ,1996, l26-28.

میر جەلادەت بەدرخان پاش ئەم ڕووداوە کە بیرۆکەی خۆی جێ بـەجێ کرد ، بینی کە دەنگە کوردییـەکان لـە پیتـە لاتینیـەکان زۆرتـرن ، بۆیـە هەستا بەلکاندنی دوو پیتـی لاتینـی بەیەکـەوە بـۆ گوزارشـت کـردن بـە دەنگێکی تایبەت لە زمانی کوردیدا،[1] بەڵام پاش ماوەیـەکی کـورت لـە بازنەی پیتە لاتینیەکان دەرچوو و پیتەکانی بەیەکەوە لکاند، بۆیە هەندێك پیتی لە ئەلفوبێی یۆنانی و ڕووسی خواست، بـەمجۆرە تـوانی کـە بـۆ هـەر دەنگێك، پیتێك دەست نیشان بکات، بەم شێوەیە ئەلفوبێیـەکی لـە (٣٦) پیت دامەزراند.[2]

لە ساڵی (١٩٢٤) کاتێك جەلادەت بەدرخان لـە ئـەلمانیا بـوو، هەسـتا بەچاوپیاخشاندنەوەی ئەلفوبێیەکەی خۆی و بینی کە پیتە لاتینی و رووسی و یۆنانیەکان، چ لەڕووی ڕوخسـار و چ لـە ڕووی مانـاوە لەگـەڵ یەکدیـدا ناگونجێن، بۆیە هەسـتا بەجوداکردنـەوەی پیتـە یۆنـانی و ڕوسـیەکان لـەم ئەلفوبێیە، هەروەها هەستا بەگۆڕینی هەندێك لە پیتـە لاتینییـەکان، بـۆ ئەوەی شوێنی پیتە یۆنـانی و ڕوسـیەکان بگرنـەوە، پـاش ئـەم کارانـەش ئەلفوبێیەکی تازە لە (٣٤) پیت دروست بوو.[3]

---

١ - Celadet celiker ,27-28 .

٢ - هەمان سەرچاوە ،٢٨ .

٣ –محەمەد ئۆزۆن ، جەلادەت ئالی بەدرخان و خەباتێن وی بێن ل سەر زمان ، گۆڤاری رۆژنامەڤانی، ژمارە (٥) ،هەولێر ، ٢٢ی نیسانی ٢٠٠١، ل ٢٠٤ .

ساڵی (١٩٢٨) دیسانەوە سەبارەت بە ئەلفوبێی جەلادەت بەدرخان ساڵی نوێکردنەوە بوو، لەم ساڵەدا تورکەکان لە نووسیندا بەتەواوەتی نووسینی پیتی عەرەبیان ڕەتکردەوە و دەستیان دایە پیتە لاتینییەکان ، میر جەلادەت بەدرخان هەستا بەلابردنی ئەو پیتانەی کە لەساڵی (١٩٢٤) گۆڕیبووی و تەنها (٢٥) پیتی لاتینی لەم ئەلفوبێیە وەرگرت ، ئەویش تەنها لە بواری ڕوخساردا نەك لە بوارە دەنگیەکاندا، پاشان دوو دەنگی خستە سەری کە هەریەکێکیان لە لکاندنی دوو پیتەوە لەگەڵ یەکدی دروست ببوون، بۆیە ئەلفوبێی جەلادەت بووە (٢٧) دەنگ ، کە بەم شێوەیەیە:ـ[١]

(ch,ou, z, y, x, v, u, t, s, r, q, p, o,n, m, l, k, j, i, h, g, f, e, d, c, b, a)

شایانی باسە جەلادەت ئەم ئەلفوبێیەی بەدەستی خۆی لە دەفتەرێکی تایبەتدا نووسیوە،[٢] ئەم ئەلفوبێیەش لەم بوارەدا بووە بنەمایەك بۆ کۆتایی کۆششەکانی، کە لە نووسینی گۆڤارەکەیدا گۆڤاری (هاوار) لەساڵی (١٩٣٢)دا بەکاری هێنا[٣] ،بەمجۆرە لەو بوارەداو جەلادەت بەدرخان گەیشتە دەرەنجامی کۆششەکانی خۆی لەهەردوو ساڵی (١٩٣٠ ـ ١٩٣١) زۆر ڕاوێژی دۆست و برادەران و ڕۆشنبیرانی کوردی سوریای دەکرد، و پێشنیازەکانیانی بۆ پێشخستنی ئەلفوبێیەکەی خۆی وەردەگرت،

---

[١] - CELADET CELIHER, JEDERE BERE ,L28-29 .

[٢] - بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١٠) .

[٣] - CELADET CELIHER, JEDERE BERE ,L28-30 .

زۆرجارانیش ڕەخنەی توندی ئاڕاستە دەکرا، بەوەی کە ئەم ئەلفوبێیە تەواو وگشتگیر نییە ،بەلاّم جەلادەت گەیشتبووە لایەکی چەسپاو کە ئەم ئەلفوبێیە بۆ دەنگە کوردیەکان لەوانی دی نزیکترە، چونکە جەلادەت بەخۆی زۆر شارەزایی لە زمانە جیهانیەکان هەبووە، بۆیە لەو قەناعەتدا بوو کە ئەمە باشترین ئەلفبایە[1].

وا پێ دەچێ کە بڕیاری کۆمەڵەی (خۆیبون)[2]ی کوردی لەساڵی (١٩٣١) بەوەرگرتنی پیتە لاتینیەکان لەڕێنووسی کوردیدا پاڵنەرێك بووبێت بۆی، کە ئەم ئەلفوبێیە پێویستە لە گۆڤارەکەیدا بەرەو پێشەوەیان ببات، (زنار سلۆپی) ئاماژە بۆ ئەوە دەکات، کە ساڵی (١٩٣١) کۆبوونەوەیەك بۆ لیژنەی (خۆیبون) لەنێوان ئەم کەسایەتیانەدا (جەلادەت بەدرخان، هەمزە بەگ موکسی، موسا بەگ، ئەکرەم جەمیل پاشا) بەسترا، لەو

١ – نورەددین زازا ،هاوار و جاندا کوردی ، گۆڤاری رۆژنامەڤانی ، ژمارە (٥) ،هەولێر ،هاوینی ٢٠٠١، ل٢٥٢ .

٢ -خۆیبوون : کۆمەڵەیەکی سیاسی کوردی بوو ، لە ساڵی ١٩٢٧ لە لوبنان دامەزرا ،زۆربەی کەسایەتییە کوردییە رۆشنبیر و شارەزاکانی لە خۆگرتبوو ،لە نێوانیاندا ئەندام هەبوون سەر بە بنەماڵەی بەدرخانییەکان و بنەماڵەی جەمیل پاشا بوون .لە سەرەتاکانی سییەکانی سەدەی بیستەم ئەم کۆمەڵەیە سەرکردایەتی شۆڕشی دژ بە حکومەتی کەمالی لە تورکیا دەکرد، بۆ زیاتر شارەزابوون ، بڕوانە : روهات الاکوم ،خویبون و ثورة اکری ، مراجعة : شکور مصطفی ، هەولێر ٢٠٠٠ ،ص٥ . محمد ملا احمد ، جمعیة خویبون و العلاقات الکردیة – الارمنیة ، اربیل ،٢٠٠٠، ص٤٣–٩٧ .

کۆبونەوەیـــەدا بڕیـــاردرا کـــە پیتـــی لاتینـــی لـــەجیاتی پیتـــی عـــەرەبی بەکاربهێنرێت.[1]

بۆیە جەلادەت بەدرخان پـاش وەرگرتنـی ڕەزامەنـدی وەزارەتـی نـاوخۆ لەحکومەتی سوری لە (١٦)ی تشرینی یەکەمی ساڵی (١٩٣١)[2]. ژمارە یـــەکی گۆڤارەکـــەی گۆڤـــاری (هـــاوار)ی لـــە (١٥)ی ئایـــاری ســـاڵی (١٩٣٢)دەرکرد، ئەمەش وەك خاڵێکی دەسپێك بوو بۆ بڵاوکردنەوەی ئـەم پیتانەو بڵاوکردنەوەی نووسین و خوێندن بـەم پیتانـە لـە نێـو کوردەکـانی سوریا و تورکیا.[3]

جەلادەت بەدرخان دەربـارەی ئەلفوبێیەکـەی خـۆی بەهـەموو زمانـەکانی کوردی و تورکی و فارسی و عەرەبی دواوەو بەهەردوو پیتەکانی عەرەبی و لاتینیش لە ژمارەی یەکەمی گۆڤاری (هاوار) وتاری نووسیوە، پاش ئەوەی وتمان کە ئامانج لەدەرچوونی گۆڤـاری (هـاوار)، بڵاوکردنـەوەی ئـەلفوبێی کـوردی لـەنێوان کـورددا تـازەبوو، و وانـە بێـژتنی زمـانی کـوردی و تۆمارکردنی ڕێزمان و تاوتوێکردنی هەموو شێوەزارەکان و لێکۆڵینەوە لـە بارەی ڕێزمان و بنەماکانی ئەم زمانە لە دێـر زەمانـەوە تـاکو بـە ئـەمڕۆ گەیشتووە، جگە لە دیاری کردنی پێگەکانی لـەنێو زمانـە جیهانیـەکان و لێکۆڵینـــەوە لـــەو پەیوەندییـــە زمانەوانیانـــەی کـــە پێکیانـــەوە

[1] - بڕوانە سەرچاوەی پێشوو ،ل ١٦٤ .

[2] – صلاح محمد سليم هروريى ،هەمان سەرچاوە ، ل١٣١ .

[3] – بڕوانە پاشکۆی ژمارە (١٣) .

دەبەستێتەوە.[1] واتە ئامـانجی سـەرەکی ئـەم گۆڤـارە بڵاوکردنـەوەی ئـەم ئەلفوبێە لاتینیە تازەیەیە لـە نێـو میللەتـدا، پاشـان جـەلادەت بـەدرخان دێتەسەر ئەم ئەلفوبێیە کە ڕووپەرەکانی گۆڤارەکـەی لـەژێر ناونیشـانێکی سەربەخۆدا دەنەخشێنێت ، بەم شێوەیە:ـ

پیتە کوردییەکان

پیتەکانی کوردی لە (٣١) پیت پێك دێن:

a b c e ç d i g h x ê j i k q u î m n o p r s ş t û f v w y z

هەشت لەم پیتانە بزوێنن و ئەوانی دی نەبزوێنن، پیتی بزوێن لـەزمانی کوردیدا وا نییە جارێك کورت و جارێك درێژ بێت ، بەڵکو یـان درێـژ یـان کورت دەبێت.

پیتە بزوێنە کورتەکان ئەمانەن:ـ

(e) ئەم پیتە لەگەڵ (فەتحـە- سـەر)ی عـەرەبی بەرامبـەر یـەکن، وەکـو (فەتحە- سەر) لە وشەی (بَلْ ـ bel، ser, der, qer .

(i) ئەم پیتە بەرامبەر بە (الکسـرە- ژێـر)ە لـە زمـانی عەرەبیـدا ، وەك کەسرە لە وشەی (مِن min).

[1] - بڕوانە : گۆڤاری هاوار ، ژمارە (١) ، ١٥ ئایاری ١٩٣٢ ،ل ٤ .

(u) ئەم پیتە ڕێك بەرانبەر بە (ضمة– بۆر) نییــە ، چــونکە نزیکــە لــەو (ضمة- بۆر)ەی کە لــەم وشــەیەدا هــاتووە (کرٌد ـ qurd, garastin, . gur

پیتە بزوێنە درێژەکانیش ئەمانەن:ـ

ئەو پیتانەن کە بەرامبەر بە ئەلفی درێژ کراون، وەکــو (آس ـ as) av, . awa

(ê) ئەو پیتەیە کە بەرامبەر بە(ی) لە زمانی سەرزارەکی بــەکارهێنراوە ، وەکو وشەی (خێر)، ئەم پیتە لەزمانی عەرەبی تەواودا نییــە: llêr, zêr, .dêr

(î) ئەم پیتــە بەرامبــەر بــە(ی)ی درێژکراوەیــە ، بــە ئاخاوتنــە عەرەبیــە ڕاستەقینەکەی ، (جدید cedîd sîn, zîn.

(û) ـ ئەو پیتەیە کە بەرامبەر بە(و)ی درێژکراوەیە بە ئاخاوتنە عەرەبییە ڕاستەقینەکەی، (نور ـ nûr qûntar, rût. Dûr.

(o)ـ هیچ پیتێکی بەرامبەری لە زمانی عەرەبیــدا نییــە و بەرامبــەر بــە (o) ی فەڕەنسییە و بــە بــەردەوامی بــە درێــژکراوەیی بــەکاردەهێنرێت و حاڵەتی کورتکراوەشی نییە.

پیتە نەبزوێنەکانیش ، بەم شێوەیەن:ـ

b = ب

c = ج

ç = چ

d = د ض

g = گ

h = ه

x = خ

j = ژ

k = ق

q = ك

i = ل

m = م

n = ن

p = پ

r = ر

s = س ص ث

ş = ش

t = ت ط

f = ف

ڤ = v

و = w

ي = y

ز ذ ظ = z

جا لەبەرئەوەی کە لە زمانی کوردیدا پیتەکانی (**ض، ص، ط، ث، ظ، ذ**) نییە، لەبەرئەوە لە هەموو ئەو وشانەی کە کورد لە زمانی عەرەبی وەریگرتووە ،پیتی بەرانبەری بۆ داناوە ،لەوانە پیتی (ص، **ث**) وەکو (س) و (**ط**) وەکو (ت) و (**ذ**، **ظ**) وەکو (ز) بەکاردەهێنرێت.

لە زمانە بیانییەکانەوە دوو پیتی زیاد هاتوونەتە ناو زمانی کوردییەوە ، کە هەردوو پیتی (ح) و (غ)ن ، لەبەرئەوە ئەم وێنانەمان بۆ ئەم دوو پیتە کردووە :ـ

ح = h   حال ـ hal

غ = x   غار ـ xar [1]

بەم وشە و پیتانە جەلادەت بەدرخان دەربڕینی لەشێوازی ئەلفوبێیەکەی خۆی کرد، کە لە (٣١) پیت پێکدێت، لەپێناویدا زیاتر لە (١٣) ساڵ کۆششی بۆ تەرخان کرد، لە کۆتاییدا بڵاوکراوەیەکی کوردی بەپێی ئەو دەرەنجامانە بەچاپ گەیاند، چونکە دەرچوونی ئەم گۆڤارە

[1] - گۆڤاری هاوار ، ژمارە (١) ، ١٥ ئایاری ١٩٣٢ ،ل ٥ .

سەرەتایەکی باش بوو کە دەرگاکـانی چـاپەمەنی دی لـەو بـوارەدا خسـتە سەرپشت ،جا چ لەکوردستانی تورکیـا یـا سـوریا یـان لـە ئـەوروپا بـێ، هەروەها چەند زمانزانی دی کاریان لەسەر پێشخسـتنی ئـەلفوبێی کـوردی کرد، تەنانـەت هەنـدێکیان هەسـتان بـە دامەزرانـدنی ئـەلفوبێی کـوردی لاتینی تایبەت بەخۆی وەکو ئەلفوبێیەکـەی تۆفیـق وەهبـی[1] و کامـەران بـەدرخان.[2] بـەڵام لەگـەڵ هـەموو ئەمانەشـدا ئەلفوبێیەکـەی جـەلادەت بەدرخان لە هەموویان سەرکەوتووترو بەهێزتربوو، جا هەرچـەندە هەنـدێك هەمواركردنی گرتەخۆ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئێستا کوردی سوریاو تورکیا بەکاری دەهێنن ،کەچی کوردی عێراق و ئێران هێشتا پیتـە عەرەبییـەکان پەیڕەو دەکەن، جا گرنگترین ئەو هۆکارانەی کە بوونـە هـۆی سـەرکەوتن و بڵاوبونەوەی ئەلفوبێیەکەی میر جەلادەت بەدرخان، ئەم هۆکارانە بوون:ـ

١ـ میر جەلادەت بەدرخان هەست و سۆزێکی نەتەوایەتی بەجۆشی هـەبوو ، چونکە لەنزیکەوە بارودۆخی دارِمـاوی گەلەکـەی خـۆی دەزانـی، جگـە

[1] – هەروەکو ئەو کتێبەی بە ناونیشانی (خوێنەواری باو) لە سەر ئەلفوبێی کوردی بە پیتی لاتینی لە ساڵی ١٩٣٣ لە بەغدا دانابوو، بڕوانە: حامید فەرەج ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٢٣–٢٥ .

[2] – کامەران بەدرخان : برای میر جەلادەت بەدرخان ، چەندین لێکۆڵینەوە و شتی لە سەر زمانی کوردی نووسیوە ، لەوانە کتێبێکی لە سەر ئەلفوبێی کوردی بە پیتی لاتینی ، کە لەساڵی ١٩٣٨ لە دیمەشق بە چاپی گەیاندووە ، بە ناونیشانی (ئەلفابێ یا مە) بڕوانە : حامید فەرەج ، سەرچاوەی پێشوو ، ل٢٣–٢٥ .

لەوەی کە لە نەوەی میرانی (بۆتان) بوو ، کە لە ناوەڕاستی سـەدەی (١٩) ڕۆڵێکی نەتەوەیی گرنگیان گێڕا.

٢ـ گەشت کردن و دونیا دیدەیی جـەلادەت بـەدرخان لـەوڵاتان و شـارانی هەمـە جـۆری ئـەم دونیایـە، بەتایبـەتی تورکیـاو سـوریاو کوردسـتان و ئەڵمانیاو ئەوروپاو میسرو قاهیرەو لوبنان، کـە شـارەزایی و زمانزانیـەکی زۆری فێرکرد،چونکە جگە لـە زمـانی دایکـی کـە کوردییـە ،زمانـەکانی تورکی و فارسی و عـەرەبی و یۆنـانی و ڕووسـی و فەڕەنسـی و ئـەڵمانی و ئینگلیزی فێر ببوو.[1] میر جەلادەت هەموو ئـەو زمانانـەی بـۆ خزمـەتی زمـانی کـوردی بـەکارهێنا، چـونکە شـارەزاییەکی باشـی لـە چـۆنێتی مامەڵەکردن لەگەڵ ئەو پیتانەدا هەبوو، بۆیە لە سەرەتاوە دەرکی بـەوەکرد کە پیتە لاتینیەکان بۆ دەنگە کوردیەکان نزیکترن.

٣ـ دوو ڕووداو زۆر کاریگەرییان لەسەر مـیر جـەلادەت بـەدرخان هـەبوو و وایان لێ کرد کە زیاتر ئەلفوبێیەکـەی پێشـبخات: یەکـەمیان: تورکـەکان لەساڵی (١٩٢٨) ڕایانگەیاند کە پیتی عەرەبی لابـەرن و لـەجیاتی پیتـی لاتینی بەکاربێنن، ئەم ڕووداوەش سەبارەت بـە جـەلادەت بـەدرخان وەکـو خـاڵێکی پێشـڤەبردن و قەڵبەزەیـەکی نوێکردنـەوە وابـوو ، هەرچـەندە ئـەلفوبێی مـیر جـەلادەت لەگـەڵ ئـەلفوبێی تورکیـدا زۆر جیـاوازی

[1] ـ بڕوانە : نورەددین زازا ، هەمان سەرچاوە ، ل٢٥٢. حەمە ڕەش ڕەشۆ ، جەلادەت بەدرخان و ڕۆژنامەگەریا وی ب کورتی ، گۆڤاری ڕۆژنامەڤانی ، ژمارە (٥) ، هاوینی ٢٠٠١،ل٢٥٦ .

هەبوو.[1] ڕووداوی دووەمیش لەساڵی بڕیاری کۆمەڵەی (خۆیبوون) بوو (۱۹۳۱) بە بەکارهێنانی ئەلفوبێی لاتینی لە زمانی کوردیدا ، کە ئەمەش پاڵنەرێکی مەزن بوو بۆی.

٤ـ بەڵام هۆکاری هەرە گەورە لەسەرخستنی ئەلفوبێیەکەی میر جەلادەت بەدرخان ، دەرکردنی گۆڤاری (هاوار) بوو ، بەم شێوازەی ئەلفوبێی جەلادەت بەدرخان، واتە ئەلفوبێیەکەی خۆی خستە بازنەیەکی پراکتیکی پەیڕەوکراوەوە، کە بووە دەروازەیەکی والا بۆ پڕۆژەکانی ڕێنووسی کوردی.

لەکۆتایشدا پێویستە باسی گرنگترین ئەو هۆکارانە بکەین کە وای لە بەشێك لە زمانەوانە کوردەکان کرد، کە واز لە پیتە عەرەبیەکان بێنن و دەست بدەنە بەکارهێنانی پیتی لاتینی ،کە بەم شێوەیەی خوارەوەیە:ـ

١ـ گەیشتنی هزری نەتەوەیی لە ئەوروپاوە بۆ هەردوو دەوڵەتی عوسمانی و ئێرانی و کاریگەربوونی گەلانی ئەو دوو وڵاتە بەو هزرە نەتەواییەتییەوە، لەوانەش بێ گومان گەلی کورد لەژێر فشاری ئەو کاریگەریەدابوو، هەروەها سەرهەڵدانی تەوژمێکی بەهێزی نەتەوەیی لەنێو میللەتی کورددا لەژێر ئەو فشارە ئەوروپیە ڕۆشنبیری و نەتەوەیی و پیشەسازییە گەورەیە، تازەیە، وەکو میللەتانی تری ناوچەکە.

٢ـ ئاشنابوونی زۆر لە ڕۆشنبیرانی کورد لە ئەوروپا و گەشتکردنیان بۆ وڵاتە ئەوروپیەکان، وەکو (عەبدوڵڵا جەودت) و (جەلادەت بەدرخان) و

[1] – celadet çeliker jêderê berê ,L30

(کامەران بــەدرخان) و تێکــەڵ بوونیــان لەگــەڵ ڕۆشــنبیرە ئەورووپیــەکان و فێربوونی چەند زمانێکی بیانی و ئەورووپی و گەیشــتنیان بــەو قەناعەتــەی کە پیتی لاتینی بۆ زمــانی کــوردی شــیاوترە وەك لــە پیتــە عەرەبیــەکان ،چونکە زمــانی کــوردی لەخانــەوادەی زمانــە هینــدۆ ئەورووپیەکانــە، تــا ڕادەیەکیش نزیکە لەهەندێ زمانی ئەورووپیــەوە وەکــو زمــانی ئــەڵمانی و فەڕەنسی و ئینگلیزی کە پیتی لاتینی لە نووسینیاندا بەکاردەهێنن، ئەمە جگە لەوەی کە زمانی عەرەبی یەکێکە لــە زمانــە سـامییەکان و زۆر لــە زمانی کوردییەوە دوورە.

٣ــ بــوونی ژمارەیــەك لــە دەنگــە کوردییــەکان کــە بــەهیچ شــێوەیەك بەرامبەریان لەزمانی عەرەبیدا نییە و بەپێچەوانەشەوە، ئەمەش وای کــرد کە ڕێژەیەك لە لێکۆڵەران و زمانەوانە کوردەکان بگەنە ئەو قەناعەتەی کە یەکێك لە گرنگترین هۆیەکانی بڵاوبوونەوەی نەخوێندەواری لەناو کــوردان، زەحمەت فێربوونی زمانی کوردییە بە پیتە عەرەبیەکان، هەروەها زەحمــەتی زمانی عەرەبییە بۆ کورد، کە وای کردووە وردە وردە کوردەکان لــەفێربوون و زانین، دوور بکەونەوە بەم حاڵەش نەخوێندەوارییی لــەناو کــورددا زیــادی کردووەو تەشەنەی سەندووە.

٤ـ ژمارەیــەك لــەکوردان لــە ســەرەتاکانی ســەدەی بیســتەمدا و لــەکاتی سەرهەڵدانی هۆشیاری نەتەوایەتی لەلای کورددا، خوازیاری ئــەوەبوون کــە ژمارەیــەك لــە لایەنــە کۆمەڵایــەتی و ڕۆشــنبیرییە باوەکــانی کــوردەواری بگۆڕن، ئــەویش لــەپێناو پەلــەکردن و خێراکردنــی پرۆســەی پێشــڤەبردنی

کۆمەڵگای کوردی، یەکێك لەو لایەنە ڕۆشنبیریانەی کە ئەم ژمارە کـوردە خوازیاری گۆڕینی بوون ، لابردنی پیتە عەرەبیەکان و دانانی پیتی لاتینـی بوو، کە بـە ڕای ئەوانـە یارمەتیـدەرێکی باشـە بـۆ پێشـڤەبردنی بزاوتـە نەتەوەیی و ڕۆشنبیریەکەی ئەو ماوەیەی میللەتی کوردە.

کۆتایی

لێکۆڵینەوە لە ئـەلفوبێی کـوردی لـەو ماوەیــەدا (١٨٩٨ ـ ١٩٣٢) ، چەند مەسەلەیەکمان بۆ ڕوون دەکاتەوە ، لەوانە:ـ

١ـ ڕۆژنامەگەریی کوردی لەو ماوەیەدا ڕۆڵێکی گرنگ و بەرچاوی لەبواری دۆزینەوەی ئەلفوبێی کوردیدا هەبووە، چونکە ڕۆژنامـە لەوکاتـەدا گیـانی خستە چەمك و مانا ڕۆشنبیریەکانەوەو روحی تازەی بـە بـەرداکرد، جگـە لەوەی کە بۆ یەکەمجار لەڕۆژنامەکان وتوێـژی بـەگوڕو ڕاسـتەقینە لـەنێوان ڕۆشنبیرانی کورددا لەمەڕ ئەلفوبێی کوردی بەڕێوەچوو.

٢ـ یەکەمین ئەو کێشانەی کە نەتەوەیی و ڕۆشنبیرە کوردەکـان تاووتوێیـان کرد، کێشەی ئەلفوبێی کوردی بوو، کە بە مەسەلەیەکی گـەورەو مـەزنیان هەژمارکرد بۆ بەرەوپێشبردنی دۆزی نەتەوایەتی کورد.

٣ـ هەندێك لە ڕۆشنبیرە کوردەکـان ڕۆڵێکـی مـەزنیان لەفۆرمەلـەکردن و داهێنانی ئەلفوبێیەکی کوردی گونجاو گێڕا، لەوانە (خـەلیل خـەیالی) کـە بەیەکەمین کەس دادەنرێت کە ئەم بیرۆکەی هێنابێتە کاکڵـەوە ، هـەروەها ئەمیر جەلادەت بەدرخان باشترین ئەلفوبێی کوردی بەپیتی لاتینی هێنایـە کایەوە.

٤ـ یـەکێك لـەو مەسـەلە گرنگانـەی کـە پێویسـتە لـەکاتی ئەنجامـدانی لێکۆڵینەوەی مێژوویی و سیاسی و نەتەوەیی و ڕۆشـنبیری کـوردی ڕەچـاو بکرێت ئەوەیە،کە ئەو ماوەیەی کە لەنێوان سالآنی (١٩١٨)ەوە واتە پـاش کۆتایی هاتنی جەنگی یەکەمی جیهانی تاکو ساڵی (١٩٢٢) ، واتـە ئـەو

ساڵەی کە (کەمال ئـەتاتورك) چـووە نـاو (ئەسـتەنبول)ەوە، ئـەو ماوەیـە میللـــەتی کـــورد زۆر لەبەرهـــەم و نووســـینە هـــزری و نەتـــەوەیی و ڕۆشنبیریەکانیان لەشاری (ئەستەنبول) بەجێهێشت، چونکە لـەو ماوەیـەدا بوو کە باشترین زاناو سـەرکردە و ڕۆشـنبیرانی کـورد لـەوێ کۆببوونـەوەو هەستابوون بـە دامەزرانـدنی کۆمەڵـەو ڕێکخـراوی سیاسـی و دەرچـوونی ڕۆژنامەو بلاوکراوەی جۆراوجـۆر بـەزمانی کـوردی، جێـی نیگەرانیـە کـە زۆربەی زۆری ئەو نووسین و ڕۆژنامەو بەرهەمانـە ونبـوون و تـا ئێسـتاش نەدۆزراونەتەوە.ئـەویش لـەدەرەنجامی شـالاوی تورکـە کەمالیـەکان بـۆ سڕینەوەی هەموو ئاسەوارێکی کوردی و دانپیانەنانیان بەمیللـەتی کـوردو پەراوێزخستنیان لەئایندەی سیاسیدا.

٥ـ هزرڤانە کوردو ڕۆشنبیرە کوردپەروەرەکان بواری زۆر شـیاو و دەرفـەتی گونجاویان بۆ نەڕەخسا ، کە ئەلفوبێیەکەیان زیـاتر خزمـەت بکـەن، بۆیـە نووسەرو ڕووناکبیرە کوردەکـان دابەشـبوونە سـەر دووبەشـەوە ، لایـەکیان پیتی عـەرەبی و ئەوانی تریشیان پیتی لاتینیان لە ڕێنووسـی کوردیـدا پـێ باشتربوو، جا داگیرکەرانی کوردستانیش ڕۆڵێکی چەوتیان لەو بوارەدا گێـڕا ، بۆیە کوردی عێراق و ئێران دەستیان دایـە نووسـینی ڕێنووسـی کـوردی بەپیتی عـەرەبی و هەوڵیشـیاندا کـە زیـاتر پێشـی بخـەن، چـونکە عێـراق ولاتێکی عـەرەبییەو زمانی عـەرەبیش تیایدا تاکـە زمـانی فـەرمی بـووە، ئەمە گەر کوردستانی باشوور بە بەشـێك لـەو حاڵەتـە هـەژمار نەکـەین،

ئێرانیش زمانی فەرمی تیایدا زمانی فارسییە، کەچی پیتــی عــەرەبی لــە تۆمارگای زمانەوانیاندا، بەکاردەهێنن.

هەروەها تورکیا کە لەنووسیندا و دەستی دایە بەکارهێنانی پیتــە لاتینیەکان ڕۆڵێکی گرنگی گێڕا لەبڵاوبوونەوەی ئەلفوبێی کــوردی بەپیتی لاتینی لەنێوان کورددا ، هەرچی کــوردی ســوریایە پیتــی لاتینی بەکاردەهێنن ، هەرچەندە دەوڵەتەکــە عەرەبییــە، ئــەویش لەبەرئەوەی بەکارهێنانی پیتی لاتینی بۆ کوردی هــەر لەســوریادا سەری هەڵدا.

لەکۆتایشدا دەڵێن کە دابەشبوونی کوردو کوردستان لــەنێوان ئــەو وڵاتانەدا هەموو شتێکی کوردی دابەش کردووە تەنانەت ئــەلفوبێ و نووسینەکەشیانی دابەش کردووە.

پاشکۆکان

پاشكۆی ژماره (١-١)

ئەلفوبێی كوردی لە پێش ئیسلامدا،هەروەك لە كتێبی (شوق المستهام)ی (ئەحمەد ئیبن بەكری كوڕی وحشییەی نەبەتی كلدانی) ساڵی (٢٤١ كۆچی / ٨٥٦زایینی) هاتووە.

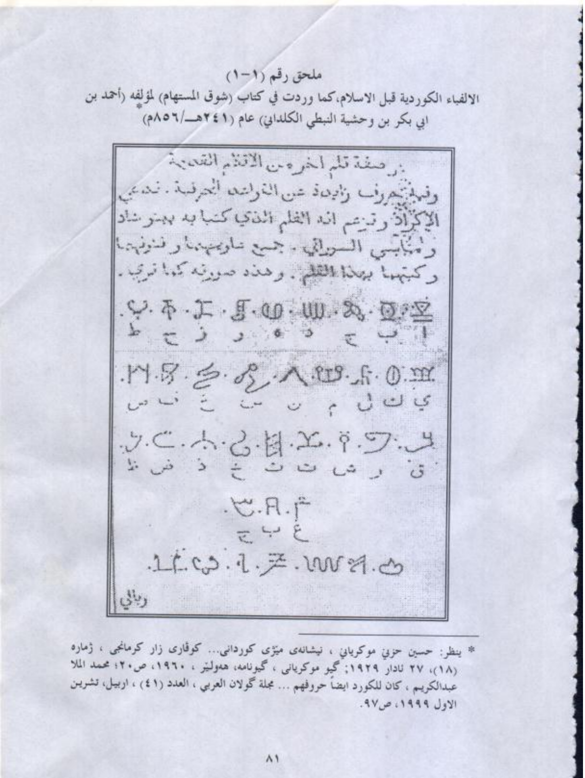
ملحق رقم (١-١)

الالفباء الكوردية قبل الاسلام،كما وردت في كتاب (شوق المستهام) لمؤلفه (أحمد بن ابي بكر بن وحشية النبطي الكلداني) عام (٢٤١هـ/٨٥٦م)*

* ينظر: حسين حزني موكرياني ، نيشانەی مێژی كوردانی... كوڤاری زار كرمانجی ، ژماره (١٨)، ٢٧ ئادار ١٩٢٩؛ گیو موكریانی ، گیونامە، هەولێر ، ١٩٦٠، ص٢٠؛ محمد الملا عبدالكريم ، كان للكورد ايضاً حروفهم ... مجلة گولان العربي ، العدد (٤١) ، اربيل، تشرين الاول ١٩٩٩، ص٩٧.

٨١

پاشکۆی ژمارە (١-٢)

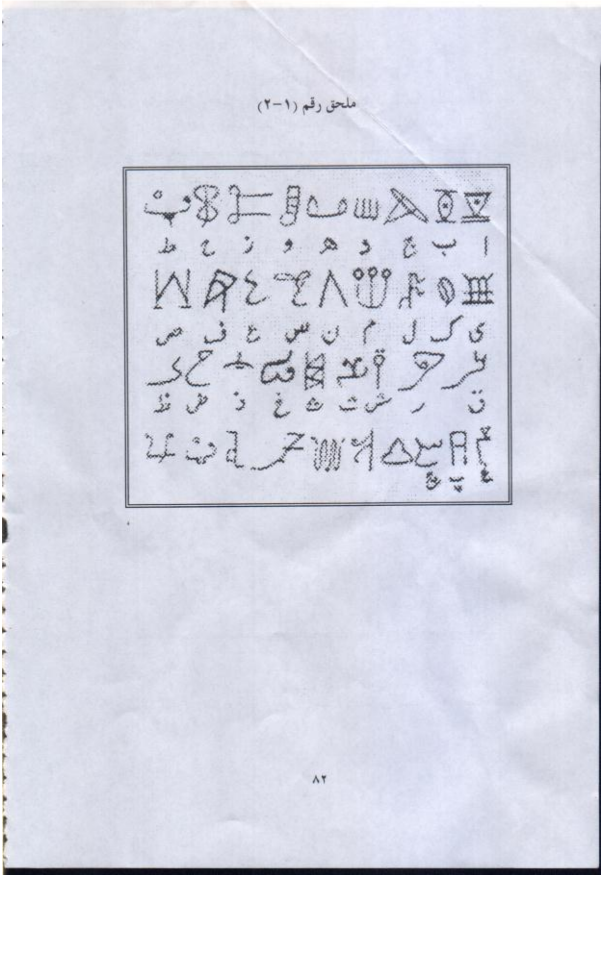

پاشکۆی ژمارە (٢)

لاپەڕەیەکە لە دەستنووسی (لب العقائد) ،کە شێخ مەولانە خالیدی نەقشبەندی ساڵی ١٨١٨ کۆیکردۆتەوە ، ئەم کتێبە بە زمانی کوردی و پیتی عەرەبی ئامادەکراوە .

ملحق رقم (٢)

صفحة من مخطوطة (لب العقائد) التي جمعها واختصرها (الشيخ مولانا خالد الشهرزوري النقشبندي) عام ١٨١٨، والكتاب دون باللغة الكوردية بالحروف العربية.*

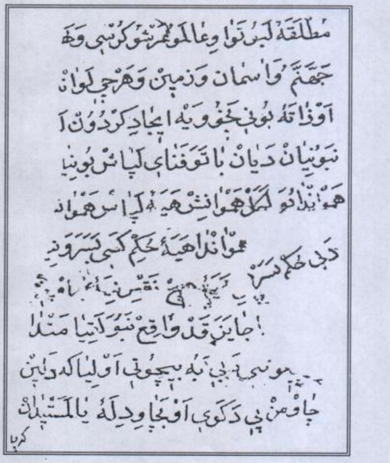

* ينظر: خالید شارەزووریی نەقشبەندی، عەقیدەی ئیمان – عەقیدەی کوردی (لوبەلعەقاید)، کونترین دەستنووس، ئاشناکردن ولێکۆڵینەوەی: بابی لالۆ کەمال رەئووف محەمەد، هەولێر، ٢٠٠٤، ل ١٩٢.

٨٣

پاشکۆی ژمارە (٣)

لاپەڕەیەك لە چیرۆکی (مەم و زین)ە، کە مەلا مەحموودی بایەزیدی ساڵی ١٨٥٦ نووسیویەتی ، کە بۆ ئەمەش پشت بە داستانی مەموزینی ئەحمەدی خانی بەستراوە .

ملحق رقم (٣)

صفحة من قصة (مەم وزين) التي كتبها (ملا محمود البايزيدي) عام ١٨٥٦، معتمداً على ما ورد في ملحمة (مەم وزين) للشاعر أحمدى خانى*

* ينظــر: فـەرهاد پيربـاڵ ، مـەلا مەحـموودی بایەزیـدی ١٧٩٩-١٨٦٧، یەکەمین چیرۆکنووس وپەخشاننووسی کورد، هەولێر، ٢٠٠٠، ل ٢٦.

٨٤

پاشکۆی ژماره (٤)

بەرگی دەرەوەی کتێبی (گارزۆنی)یە، کە لە سەر رێزمانی کوردییە و سالّی ١٧٨٧ دانراوە ، لەگەڵ ئەلفوبێی کوردی هەمدیسان خۆی دایناوە.

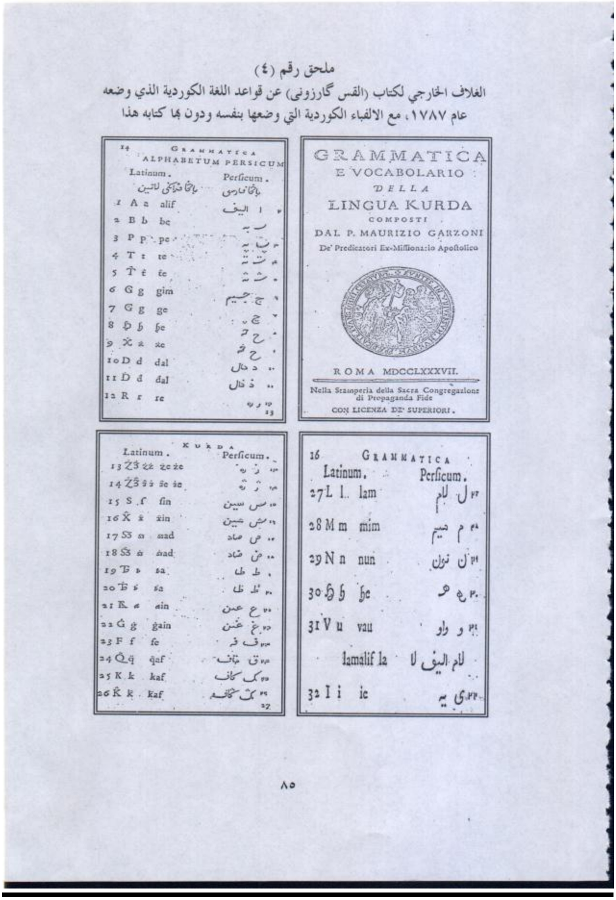

ملحق رقم (٤)

الغلاف الخارجي لكتاب (القس گارزونی) عن قواعد اللغة الكوردية الذي وضعه عام ١٧٨٧، مع الالفباء الكوردية التي وضعها بنفسه ودون بها كتابه هذا

GRAMMATICA
E VOCABOLARIO
DELLA
LINGUA KURDA
COMPOSTI
DAL P. MAURIZIO GARZONI
De' Predicatori Ex-Missionario Apostolico

ROMA MDCCLXXXVII.

Nella Stamperia della Sacra Congregazione di Propaganda Fide
CON LICENZA DE' SUPERIORI.

14 GRAMMATICA
ALPHABETUM PERSICUM

Latinum.				Persicum.
1	A a	alif	ا اليف	
2	B b	be	ب به	
3	P p	pe	پ په	
4	T t	te	ت ته	
5	T̂ t̂	te	ث ثه	
6	G g	gim	ج جيم	
7	G g	ge	چ	
8	Ḫ ḫ	he	ح	
9	X x	xe	خ	
10	D d	dal	د دال	
11	Ḋ ḋ	dal	ذ ذال	
12	R r	re	ر ره	

KURDA

Latinum.			Persicum.
13	Ẑ ẑ	ze ze	ز زه
14	Ẑ ẑ	ze ze	ژ ژه
15	S ſ	ſin	س سين
16	X̂ x̂	xin	ش شين
17	Ś ś	sad	ص صاد
18	Ś ś	sad	ض ضاد
19	T t	ta	ط طا
20	T t	ta	ظ ظا
21	E e	ain	ع عين
22	Ġ ġ	gain	غ غين
23	F f	fe	ف فه
24	Q q	qaf	ق قاف
25	K k	kaf	ک کاف
26	K̂ k̂	kaf	گ گاف

16 GRAMMATICA

Latinum.			Persicum.
27	L l	lam	ل لام
28	M m	mim	م ميم
29	N n	nun	ن نون
30	Ḫ ḫ	he	ه ه
31	V u	vau	و واو
		lamalif la	لام اليف لا
32	I i	ie	ی يه

٨٥

پاشکۆی ژماره (٥)

لاپەڕەی یەکەم لە ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی کوردستانە، کە میقداد میدحەت بەدرخان لە ٢٠٠٨/٤/٢٢ لە شاری قاهیرەی میسر دەریکردووە ، کە بە زمانی کوردی نووسراوە لەگەڵ بەکارهێنانی پیتی عەرەبی و خەتی فارسی .

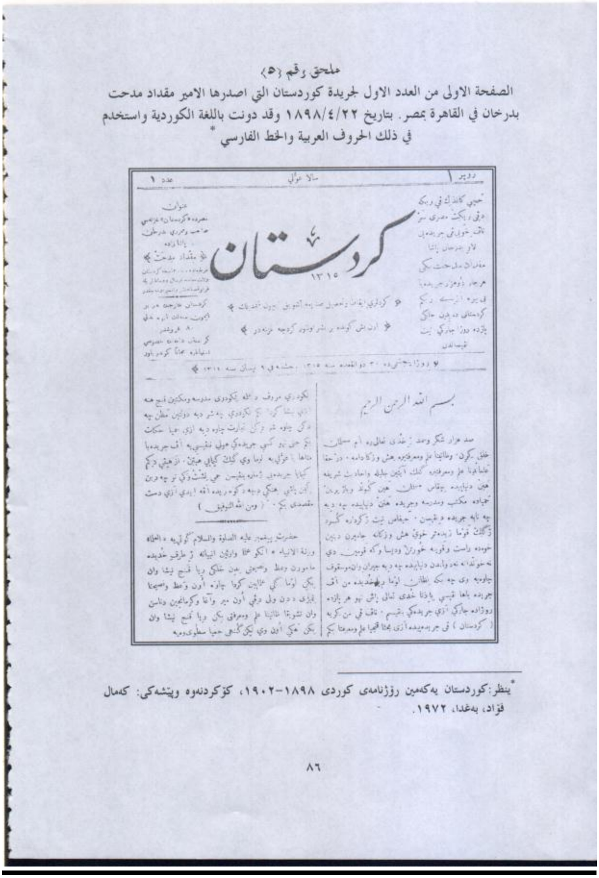

ملحق رقم {٥}

الصفحة الاولى من العدد الاول لجريدة كوردستان التي اصدرها الامير مقداد مدحت بدرخان في القاهرة بمصر. بتاريخ ١٨٩٨/٤/٢٢ وقد دونت باللغة الكوردية واستخدم في ذلك الحروف العربية والخط الفارسي*

كردستان

١٣١٥

---

*ينظر: كوردستان يەکەمین رۆژنامەی کوردی ١٨٩٨-١٩٠٢، کۆکردنەوە وپێشەکی: کەمال فۆاد، بەغدا، ١٩٧٢.

٨٦

پاشكۆی ژماره (٦-١)

لاپەڕەیەكی تەواو لە كتێبی (ئەلفوبێی كرمانجی) خەلیل خەیالی، كە لە سەر ئەلفوبێی كوردییە بە پیتی عەرەبی و ساڵی ١٩٠٩ لە ئەستەنبۆل دایناوە و ژمارەی لاپەڕەكانیشی ٢٧ لاپەڕەیە .

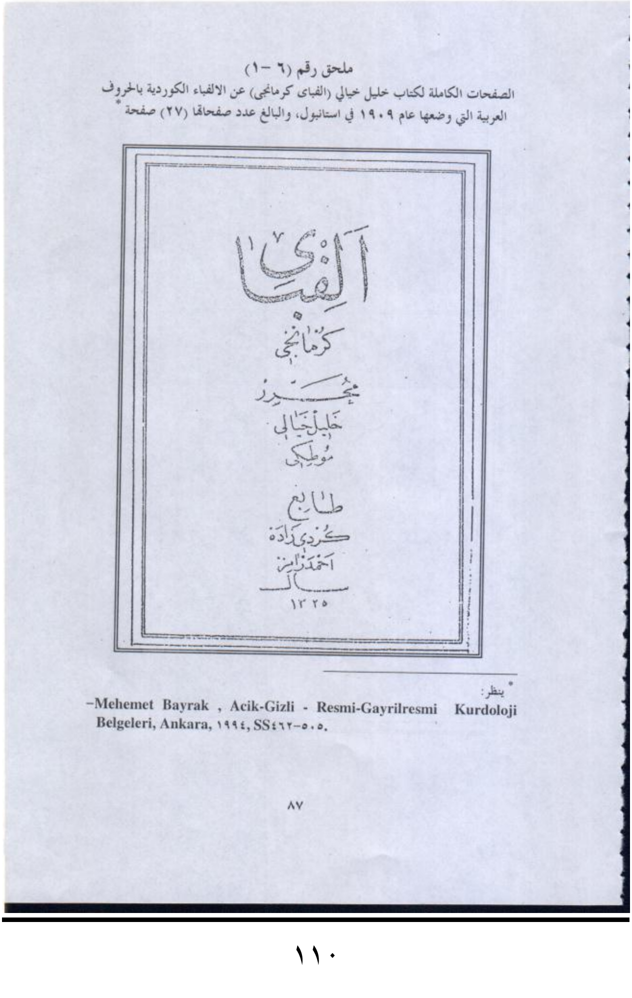
ملحق رقم (٦ -١)

الصفحات الكاملة لكتاب خليل خيالي (الفباى كرمانجى) عن الالفباء الكوردية بالحروف العربية التي وضعها عام ١٩٠٩ في استانبول، والبالغ عدد صفحاتها (٢٧) صفحة *

* ينظر:
-Mehemet Bayrak , Acik-Gizli - Resmi-Gayrilresmi Kurdoloji Belgeleri, Ankara, ١٩٩٤, SS٤٦٢-٥٠٥.

٨٧

پاشکۆی ژمارە (٦-٢)

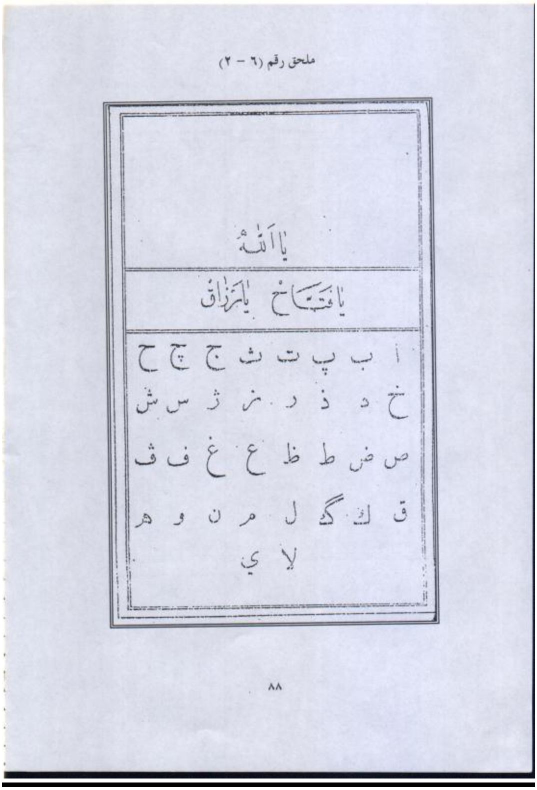

ملحق رقم (٦ – ٢)

يا الله

يا فتاح يا رزاق

أ ب پ ت ث ج چ ح

خ د ذ ر ز ژ س ش

ص ض ط ظ ع غ ف ڤ

ق ك گ ل م ن و هـ

ي لا

٨٨

پاشكۆی ژماره (٦-٣)

ملحق رقم (٦ – ٣)

وَضعیتا حرفِ هجان

مسمّاء	داوَّلدا	داورتەدا	داخردا	اسما
ا	ـ	ـ	ـا	الیف
ب	بـ	ـبـ	ـب	بێ
پ	پـ	ـپـ	ـپ	پێ
ت	تـ	ـتـ	ـت	تێ
ج	جـ	ـجـ	ـج	جیم
چ	چـ	ـچـ	ـچ	چیم
ح	حـ	ـحـ	ـح	حێ
خ	خـ	ـخـ	ـخ	خێ
د	ـ	ـ	ـد	دال
ذ	ـ	ـ	ـذ	ذال
ر	ـ	ـ	ـر	رێ
ز	ـ	ـ	ـز	زێ

٨٩

پاشکۆی ژماره (٦-٤)

ملحق رقم (٦ - ٤)

٤

اسماء	داولیدا	داورته‌دا	دآخیردا	اسماء
ژ	.	.	ژ	ژین
س	سـ	ـسـ	ـس	سین
ش	شـ	ـشـ	ـش	شین
ص	صـ	ـصـ	ـص	صاد
ض	ضـ	ـضـ	ـض	ضاد
ط	طـ	ـطـ	ـط	طی
ظ	ظـ	ـظـ	ـظ	ظی
ع	عـ	ـعـ	ـع	عین
غ	غـ	ـغـ	ـغ	غین
ف	فـ	ـفـ	ـف	فی
ڤ	ڤـ	ـڤـ	ـڤ	ڤی
ق	قـ	ـقـ	ـق	قاف
ك	كـ	ـكـ	ـك	كاف

٩٠

پاشکۆی ژمارە (٦-٥)

ملحق رقم (٦ – ٥)

٥

مُسَمّاة	دِاَوَّلِدا	دِاوُرتەِدا	دِاَخِرِدا	اَسَماء
گ	گـ	ـگـ	ـگ	گاف
ل	لـ	ـلـ	ـل	لامْ
م	مـ	ـمـ	ـم	میمْ
ن	نـ	ـنـ	ـن	نُونْ
و	ـ	ـ	ـو	وٰاوْ
ه	هـ	ـهـ	ـه	هِی
ې	يـ	ـيـ	ـې	يې
حَرفِ تَقْلى				
ت	ع	ق	ش	ي
د	ث	س	ل	ك
و	ج	ز	ه	ص
ض	گ	ژ	ع	ن
ف	ظ	ر	چ	ذ

٩١

پاشکۆی ژمارە (٦-٦)

ملحق رقم (٦ – ٦)

ح ث خ پ ا م ط ژ ی

حرکة

َ زَبَر ِ زیر ُ پیش

ْ جزم ّ شدّة ~ مدّة

نشتش

حرف مدّ

ا : زبری دریژ دده خویندن

ی : زیری " " "

و : پیشی " " "

حرف بی نقطه

ا ح ل ر س ص ط ع ك ل

م و ه

پاشکۆی ژماره (٦-٧)

ملحق رقم (٦ – ٧)

حرف بیك نقطه

ب ج خ ذ ض ظ غ ز ف ن

حرف بدو نقطه

ت ق ي

حرف بسه نقطه

پ ث چ ش ڤ

(ی و) حرفان اوزنه وگران ذدنه
خوندن وباشارتك (^) وها زهف بینه
فرق كرن

پاشکۆی ژمارە (٦-٨)

ملحق رقم (٦ – ٨)

٨

يَكْ حَرْفْ وَيَكْ هِجاءِ حَرَكَه

اَ	اِ	اُ	بَ	بِ	بُ
پَ	پِ	پُ	تَ	تِ	تُ
خَ	خِ	خُ	جَ	جِ	جُ
ذَ	ذِ	ذُ	دَ	دِ	دُ
رَ	رِ	رُ	زَ	زِ	زُ
ژَ	ژِ	ژُ	سَ	سِ	سُ
شَ	شِ	شُ	صَ	صِ	صُ
ضَ	ضِ	ضُ	طَ	طِ	طُ
ظَ	ظِ	ظُ	عَ	عِ	عُ
غَ	غِ	غُ	فَ	فِ	فُ
قَ	قِ	قُ	قَ	قِ	قُ
كَ	كِ	كُ	گَ	گِ	گُ
لَ	لِ	لُ	مَ	مِ	مُ

٩٤

پاشکۆی ژمارە (٦-٩)

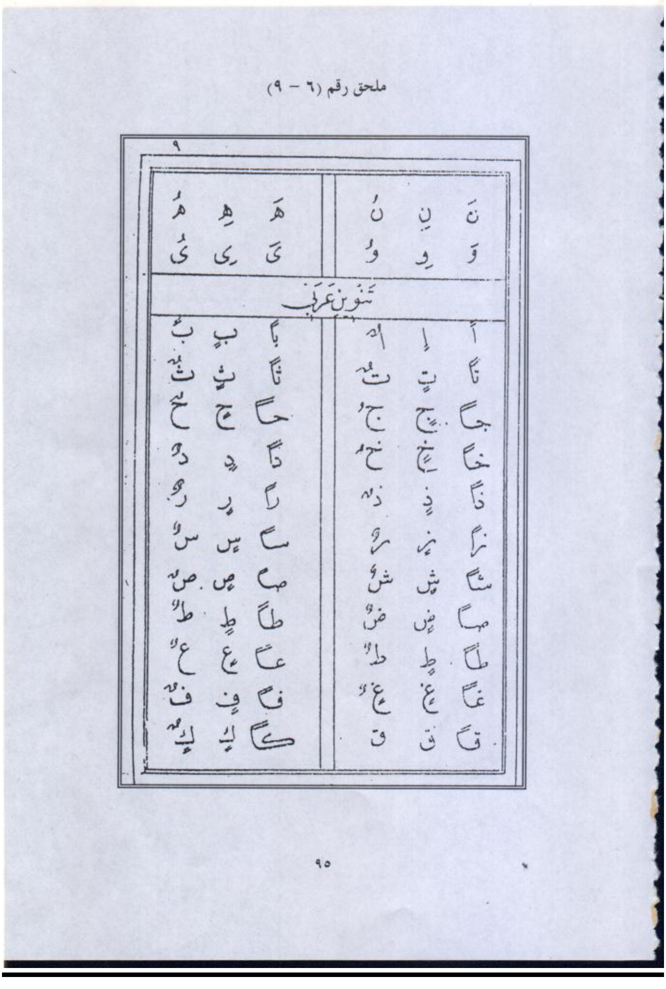

ملحق رقم (٦ - ٩)

٩

نَ	نِ	نُ	هَ	هِ	هُ
وَ	وِ	وُ	يَ	يِ	يُ

تنوين عربي

اً	اٍ	اٌ	باً	بٍ	بٌ
تاً	تٍ	تٌ	ثاً	ثٍ	ثٌ
جاً	جٍ	جٌ	حاً	حٍ	حٌ
خاً	خٍ	خٌ	داً	دٍ	دٌ
ذاً	ذٍ	ذٌ	راً	رٍ	رٌ
زاً	زٍ	زٌ	ساً	سٍ	سٌ
شاً	شٍ	شٌ	صاً	صٍ	صٌ
ضاً	ضٍ	ضٌ	طاً	طٍ	طٌ
ظاً	ظٍ	ظٌ	عاً	عٍ	عٌ
غاً	غٍ	غٌ	فاً	فٍ	فٌ
قاً	قٍ	قٌ	كاً	كٍ	كٌ

٩٥

پاشکۆی ژمارە (٦-١٠)

ملحق رقم (٦ - ١٠)

١٠

لاً	لِ	لُ	مگ	م	مُ
نا	نِ	نُ	هگ	هِ	هُ
وا	وِ	وُ	يگ	يِ	يُ

اخطار

تنوین دیزمانِ کرمانجیدا نیە وعربیداهیە

مثال

قلبگ قلپ قلبٌ

علیمگا علیمٌ علیم

یك حرف وَیك شجاٗ بحرفِ مد

زبر	سفیك (زێر)	گران (زێر)	سفیك (پێش)	گران (پێش)
آ	اێ	اي	او	اوو
بآ	بێ	بي	بو	بوو
پآ	پێ	پي	پو	پوو

پاشكۆی ژماره (٦-١١)

ملحق رقم (٦ - ١١)

١١

تا	تِي	تِي	تُو	تُو
جا	جِي	جِي	جُو	جُو
چا	چِي	چِي	چُو	چُو
حا	حِي	حِي	حُو	حُو
خا	خِي	خِي	خُو	خُو
دا	دِي	دِي	دُو	دُو
را	رِي	رِي	رُو	رُو
زا	زِي	زِي	زُو	زُو
ذا	ذِي	ذِي	ذُو	ذُو
ژا	ژِي	ژِي	ژُو	ژُو
سا	سِي	سِي	سُو	سُو
شا	شِي	شِي	شُو	شُو
صا	صِي	صِي	صُو	صُو
طا	طِي	طِي	طُو	طُو

٩٧

پاشکۆی ژمارە (٦-١٢)

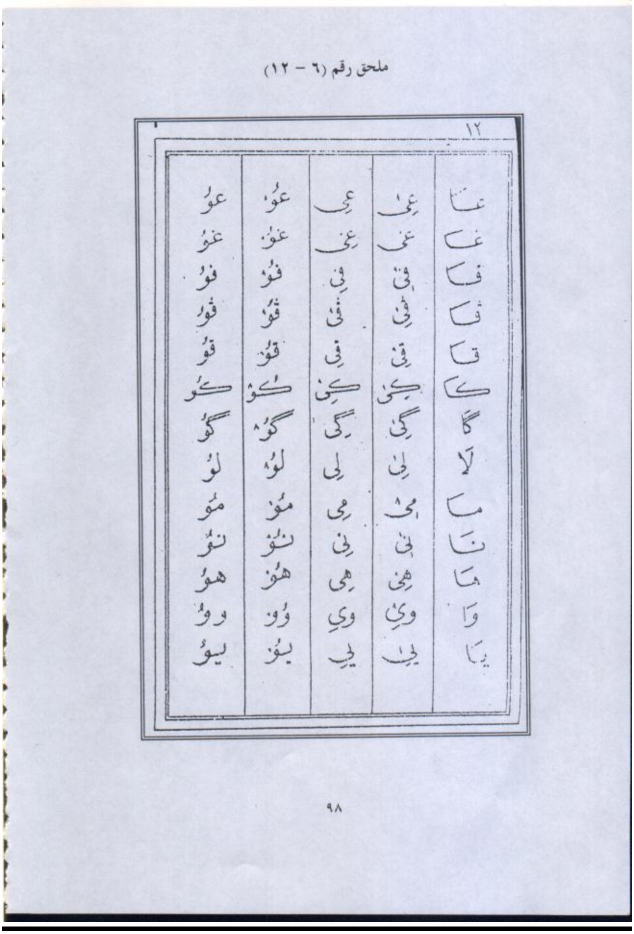

ملحق رقم (٦ - ١٢)

١٢

عَا	عِیْ	عِی	عُوْ	عُو
غَا	غِیْ	غِی	غُوْ	غُو
فَا	فِیْ	فِی	فُوْ	فُو
ڤَا	ڤِیْ	ڤِی	ڤُوْ	ڤُو
قَا	قِیْ	قِی	قُوْ	قُو
کَا	کِیْ	کِی	کُوْ	کُو
گَا	گِیْ	گِی	گُوْ	گُو
لَا	لِیْ	لِی	لُوْ	لُو
مَا	مِیْ	مِی	مُوْ	مُو
نَا	نِیْ	نِی	نُوْ	نُو
هَا	هِیْ	هِی	هُوْ	هُو
وَا	وِیْ	وِی	وُوْ	وُو
يَا	يِیْ	يِی	يُوْ	يُو

٩٨

پاشکۆی ژماره (٦-١٣)

ملحق رقم (٦ – ١٣)

١٣

بَه	پَه	تَه	ثَه	جَه
چَه	حَه	خَه	دَه	ذَه
رَه	ژَه	سَه	شَه	صَه
ضَه	طَه	عَه	غَه	فَه
ڨَه	قَه	کَه	گَه	لَه
مَه	نَه	هَه	وَه	یَه

ه ، عَلاَمَتِ زِبَرَه نَابِی خُوندَن

دُوحَرفُ وَیکْ هِجَاء

زَبَرْ		زَبَرْ	
سَبُکْ	گِرَانْ	سَبُکْ	گِرَانْ
آفْ	آفْ	بَرْ	بَارْ
پَرْ	پَارْ	تَبْ	تَابْ
جَمْ	جَامْ	چَکْ	چَاکْ

٩٩

پاشکۆی ژمارە (٦-١٤)

ملحق رقم (٦ - ١٤)

١٤

حَل	حال	خَف	خاف
دَف	داف	رَز	راز
زَر	زار	ژَر	ژار
سَز	ساز	شَش	شاش
صَت	صات	طَف	طاف
عَز	عاز	غَب	غاب
فَل	فال	ثَر	ثار
قَز	قاز	کَل	کال
گَف	گاف	مَز	ماز
نَف	ناف	هَز	هاز
وَه	واه	یَل	یال

١٠٠

پاشكۆی ژماره (٦-١٥)

ملحق رقم (٦ - ١٥)

١٥

پیش: كران	پیش: اورته	پیش: سقیك	زیر: كران	زیر: اورته	زیر: سقیك
اُونْ	اُوْنْ	اُنْ	اِینْ	اِیْنْ	اِنْ
بُوزْ	بُوْزْ	بُزْ	بیز	بِیزْ	بِزْ
پُوزْ	پُوْزْ	پسور	پیز	پِیزْ	پِزْ
جُونْ	جُوْنْ	جدون	جیز	جِیزْ	جِزْ
تُوبْ	تُوْبْ	تُبْ	تیز	تِیزْ	تِزْ
چُولْكْ	چُوْلْكْ	چُلْكْ	چیت	چِیتْ	چِتْ
حُوتْ	حُوْتْ	حُتْ	چیخ	چِیخْ	چِخْ
حوب	حُوْبْ	حُبْ	حیلك	حِیلْكْ	حِلْكْ
خُونْ	خُوْنْ	خُنْ	خیز	خِیزْ	خِزْ
دُوزْ	دُوْزْ	دُزْ	دیز	دِیزْ	دِزْ
رُوزْ	رُوْزْ	رُزْ	ریز	رِیزْ	رِزْ
زُورْ	زُوْرْ	زُرْ	زیف	زِیفْ	زِفْ
ژُوزْ	ژُوْزْ	ژُزْ	ژین	ژِینْ	ژِنْ

١٠١

پاشکۆی ژمارە (٦-١٦)

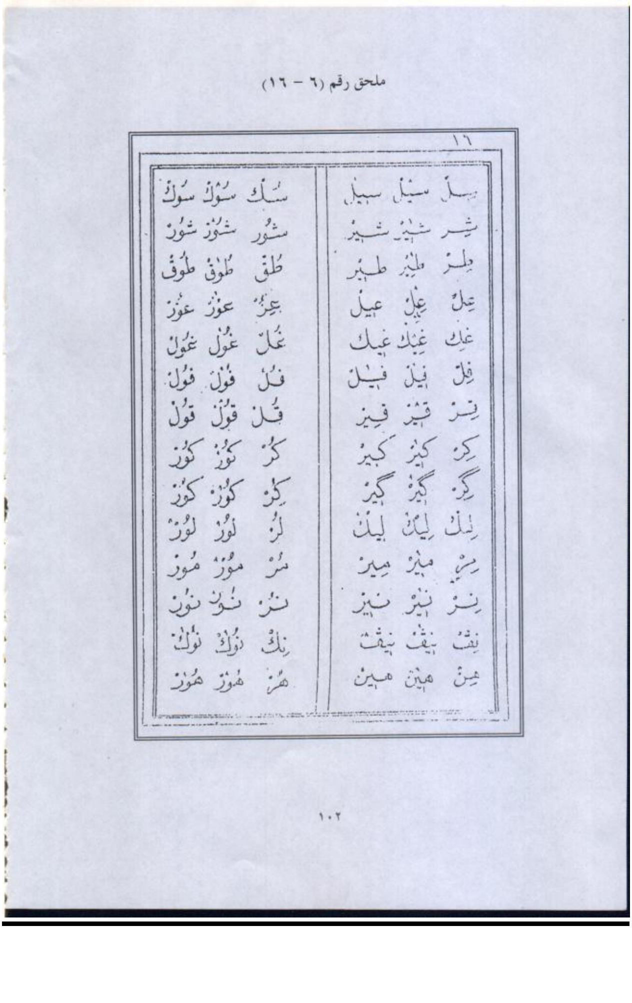

ملحق رقم (٦ – ١٦)

١٦

سِل سیل سیل
شِر شیر شیر
طِر طیر طیر
عِل عیل عیل
غِك غیك غیك
فِل فیل فیل
قِر قیر قیر
كِر كیر كیر
گِر گیر گیر
لِك لیك لیك
مِر میر میر
نِر نیر نیر
نِق نیق نیق
هِن هین هین

سُك سوك سوك
شُر شور شور
طُق طوق طوق
عُز عوز عوز
غُل غول غول
فُل فول فول
قُل قول قول
كُز كوز كوز
گُز گوز گوز
لُز لوز لوز
مُر موز مور
نُز نوز نوز
نُك نوك نوك
هُز هوز هوز

١٠٢

پاشكۆی ژمارە (٦-١٧)

ملحق رقم (٦ - ١٧)

١٧

وِلْ وِيلْ وىِلْ   وُلْ وُوْلْ وُولْ

يِكْ ييكْ يىِكْ   يُنْ يُونْ يُونْ

سێ حَرْفُ وَيكْ هِجاءْ

اَهَنْد بَخْتْ چَرْخْ حَشْتْ خَرْجْ

خَرْجْ جَرْد زَخُفْ مَشْكْ پَشْكْ

هَپْ

بِزْكْ شِرْپْ چِلْمْ دِرْپْ زِرْقْ

دِنْدْ كِرْمْ سِشْكْ لَحْدْ هِنْجْ

وِرْدْ

بُرْجْ حُكْمْ فُكْرْ كُرْتْ خُرْتْ

مُشْتْ كُلْمْ خُرْجْ كُنْجْ قُرْجْ

كُنْكْ

١٠٣

پاشکۆی ژمارە (٦-١٨)

ملحق رقم (٦ - ١٨)

آسْنْكْ بآسْنْكْ پارْشْ رآنست ماسْنْتْ
بيست سپيْرتْ شپيْرتْ چيْرتْ ميْرگْ
سپنكْ بُوسْتْ پُوسْنت دُوسْت خُورتْ
گورْتْ گوشْت
خَونْ دَوزْ شَوق فَوتْ حَيفْ گوزْ
عَسُور خَوشْ كُوش
حَيْفْ دَيْنْ زَيْتْ عَيْبْ
غَيْبْ قَيْدْ مَيْلْ
لَفظِ شَدّ
زَبّ خَطّ بَتّر قَدّ سَتّد شَدّ
عَتّد
لَفظِ بِهَمزِهِ اَلِف
أَدَبْ إِذنْ سُؤالْ قُرْأنْ مُؤْمنْ
رُؤيَتْ

١٠٤

پاشکۆی ژمارە (٦-١٩)

" اوی " علامتِ حرکه نه

" لفظ دوهجائی "

بادان پالان تالان رازان شادان

کالان قالان کاقات

کاران

بران براز تبات دلاو صراد

دمان قداز کمال

طلاق

تفاق خراب زراق

سلاق فراق کراس

مراز

قلات کلاق کلان

خناق

بدن دبز خنک ککن کلم

پاشكۆی ژمارە (٦-٢٠)

ملحق رقم (٦ – ٢٠)

٢٠

تِفِنكْ سِقِيكْ شِتِمكْ

قِيزِلكْ كِچِكْ سِسِركْ

چیچِكْ زِنِكْ

بَرِكْ طَرِكْ كَرِكْ سَلِكْ

قَتِكْ شَكِرْ سَرِكْ مَمِكْ

پَپِكْ

یابَه تاوَه خاشَه ماشَه

سادَه كاوَه پاچَه مالَه

بَرَه مَنَه دَقَه شَپَه

چِرَه شِلَه قِرَه كِرَه

كَلَه

اَفی بَزی دَقی كَفی گی

تِلی كِری مِری شِلی تِری

١٠٦

پاشکۆی ژمارە (٦-٢١)

٢١

پیز تلیس حقیق غریب حکیم
برین جریث قرین کرین شریك
خلیك کریك
آقین یاخز قالك کالیك یاوز
یاجیك تاجیك یاخیل یاشیف آشیق
کادین
طنوز قبول کثوك هقور ملوك
بلور پچوك دروق کلوز کروف
طلوع غروب
پوخلك شونك طولك کوخلك گومك
پوخین دوخین
بروق پچوك چیروك
تیزك تیژك کیرك میرك
شیرز شیرین

پاشکۆی ژمارە (٦-٢٢)

ملحق رقم (٦ - ٢٢)

آزقان بروآز کزدان مزگان

شترموك آنجيلك

پيره ژن نيره موك شتيره ميز

بلاريگان کورنگان بيبلارا

بزبو قنطره

کرنك کينزآل کيفروشك

دندك چلتوك پتتوك چاقنوك

« لفظ سه هجائى »

سرميه گرميان مسلمان نبتوته

جندره عسربه تحترمه

کلتان عزبانه بتسياندن

پاشکۆی ژمارە (٦-٢٣)

ملحق رقم (٦ – ٢٣)

٢٣

عبارە

خدی علیمه	پر پیژمه‌به هندك بژه
ثواب بکه	زحف کوداری بکه
کنه مکه	مبروق کامل وعاقل به
هیقی مه ببز	رحت دونه
لیبیژ بکه	درس بخونه
روژی بکز	زمان کرمانجی هویه
خیر بکه	دی و باب خو حفظ بکه
دل کسیك مهیله	ژی خبروان دزه‌کفه
کباری مکه	بختیار یادو عالم دخوندن
زمزنا بوا حرمت بکه	ونثینیاند بنیدا به
دستیوان وا موسه	بی قان تیشتیك نابه
ادب هین به	دیار خوژی اف به جین لورا
حسودی مکه	مجتباولات ژایمانیه

١٠٩

پاشكۆی ژمارە (٦-٢٤)

ملحق رقم (٦ - ٢٤)

٢٤

عِبارَه

دِرَوْ مَه بێژ نزانی کلکْ عارَه

خَرابی مَکَه بهِ جنتِ خوژی خلاص کە

أبجد هوز حطی کلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ لا فتبارك الله احسن الخالقین

رب یسر ولا تعسر رب تمم بالخیر

رب زدنی علماً وفهماً ولا تزدنی ظلماً وجهلاً

التحیات المبارکات الصلوة الطیبات لله السلام علیك ایها النبی ورحمة الله وبرکاته السلام علینا وعلی عباد الله

١١٠

پاشكۆی ژماره (٦-٢٥)

ملحق رقم (٦ - ٢٥)

٢٥

الصالحين اشهد ان لا اله الا الله واشهد
ان محمدا عبده ورسوله

اللهم صل على محمد وعلى آل محمد
كما صليت وسلمت وباركت
ورحمت وترحمت على ابراهيم وعلى
آل ابراهيم في العالمين ربنا انك
حميد مجيد

آمنت بالله وملائكته وكتبه و
رسله واليوم الآخر وبالقدر خيره
وشره من الله تعالى
والبعث بعد الموت حق اشهد ان لا اله
الا الله واشهد ان محمدا عبده ورسوله

اني وجهت وجهي للذي فطر السموات والارض

١١١

پاشكۆی ژماره (٦-٢٦)

حَنِيفاً وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ قُلْ إِنَّ صَلَوَاتِي
وَنُسُكِي وَمَحْيَايَ وَمَمَاتِي لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ
لَا شَرِيكَ لَهُ وَبِذَلِكَ أُمِرْتُ وَأَنَا
أَوَّلُ الْمُسْلِمِينَ

« قُنُوت »

اَللَّهُمَّ اهْدِنِي فِيمَنْ هَدَيْتَ وَعَافِنِي فِيمَنْ
عَافَيْتَ، وَتَوَلَّنِي فِيمَنْ تَوَلَّيْتَ وَبَارِكْ لِي فِيمَا
أَعْطَيْتَ وَقِنِي شَرَّ مَا قَضَيْتَ إِنَّكَ تَقْضِي
وَلَا يُقْضَى عَلَيْكَ وَإِنَّهُ لَا يَذِلُّ مَنْ وَالَيْتَ

وَلَا يَعِزُّ مَنْ عَادَيْتَ تَبَارَكْتَ رَبَّنَا
وَتَعَالَيْتَ نَسْتَغْفِرُكَ وَنَتُوبُ إِلَيْكَ
وَصَلَّى اللهُ عَلَى النَّبِيِّ

پاشكۆی ژماره (٦-٢٧)

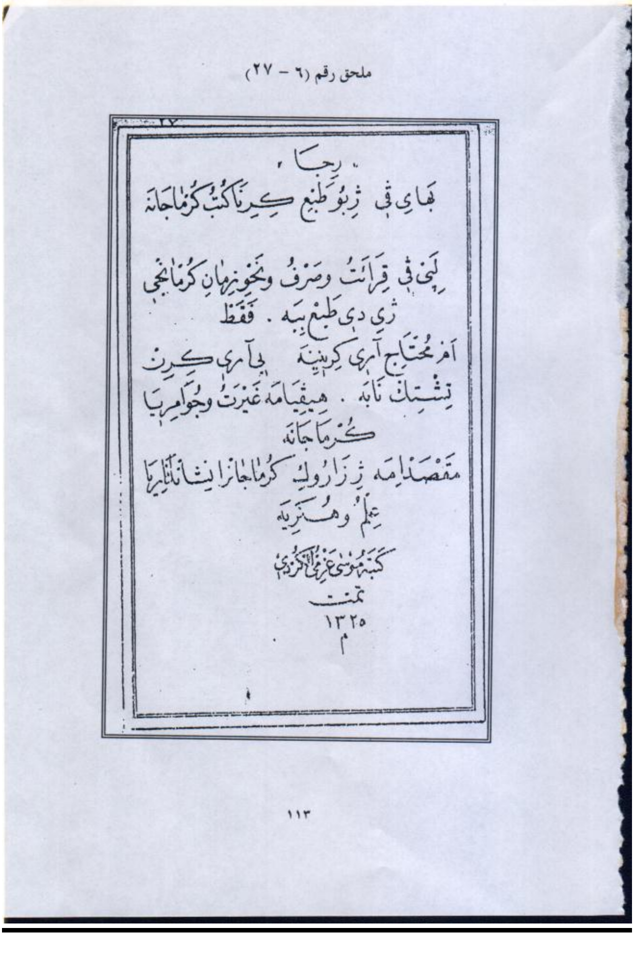

ملحق رقم (٦ - ٢٧)

رجا

بهای فی ژبو طبع کرنا کتب کرماجانه

لپی فی قرائت وصرف ونحو زمان کرمانجی
ژی دی طبع ببه . فقط

ام محتاج آری کرینه بی آری کرن
تشتك نابه . هیفیامه غیرت وجوامریا
کرماجانه

مقصدامه ژ زاروك کرماجا نیشا ندانا ریا
علم وهنریه

کتبه موسی عزمی الکردی

تمت

١٣٢٥
م

پاشکۆی ژمارە (٧-١)

دەقی وتارەکەی سالّح بەدرخانە ، کە بە زمانی تورکی عوسمانی لە سەر ئەلفوبێی کوردی لە ژمارە دووی رۆژی کورد بلّاوکراوەتەوە .

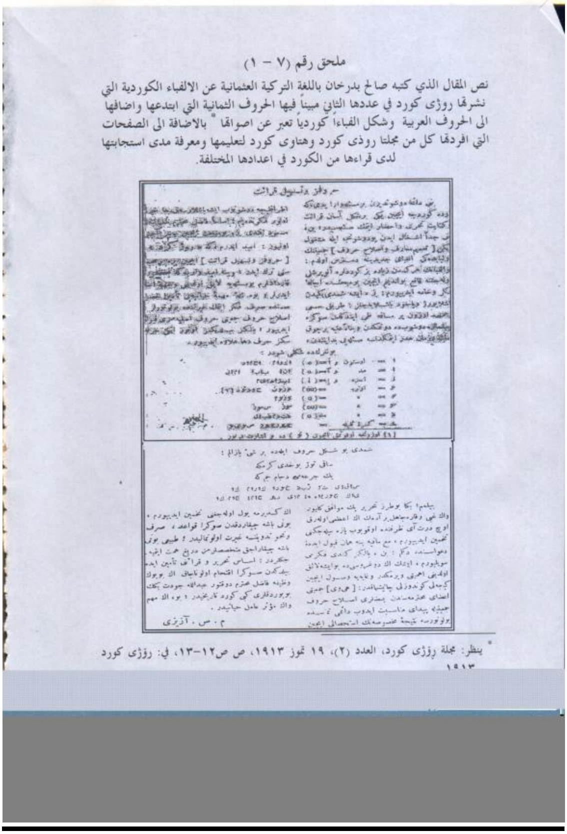

ملحق رقم (٧ – ١)

نص المقال الذي كتبه صالح بدرخان باللغة التركية العثمانية عن الالفباء الكوردية التي نشرها روژى كورد في عددها الثاني مبيناً فيها الحروف الثمانية التي ابتدعها واضافها الى الحروف العربية وشكل الفباءاً كوردياً تعبر عن اصواتها * بالاضافة الى الصفحات التي افردها كل من مجلتا روذى كورد وهتاوى كورد لتعليمها ومعرفة مدى استجابتها لدى قراءها من الكورد في اعدادها المختلفة.

[illegible]

* ينظر: مجلة رۆژى كورد، العدد (٢)، ١٩ تموز ١٩١٣، ص ص١٢-١٣، في: رۆژى كورد ١٩١٣

پاشکۆی ژمارە (٧-٢)

گفتوگۆی گۆڤاری رۆژی کورد لە بارەی ئەلفوبێیەکەی سالّح بەدرخان و هاندانی خەڵك بۆئەوەی بۆچوونی خۆیان لە بارەیەوە بخەنە ڕوو .

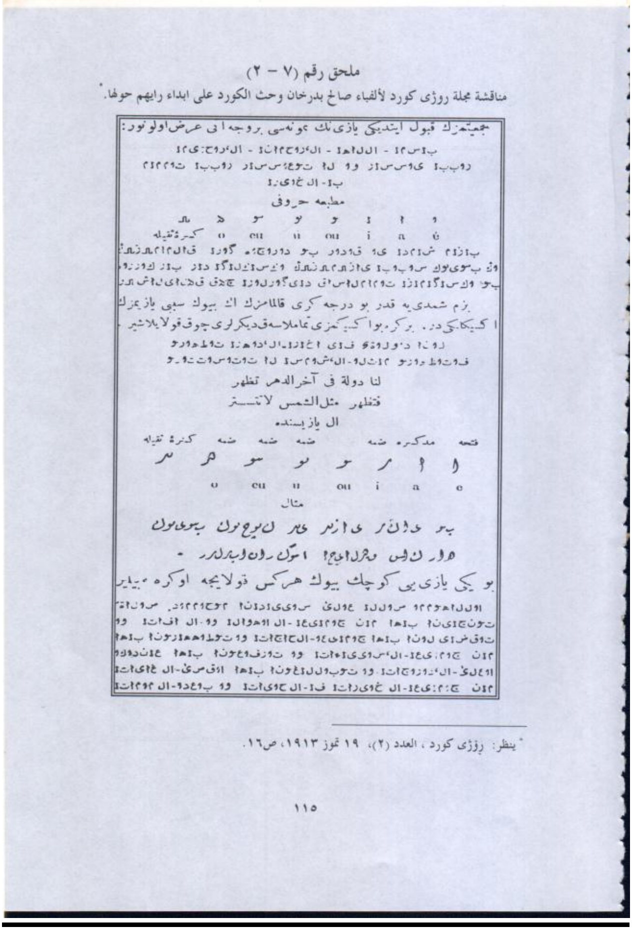

ملحق رقم (٧ – ٢)

مناقشة مجلة روژی کورد لألفباء صالح بدرخان وحث الكورد على ابداء رايهم حولها.*

جمعیتمزك قبول ایتدیکی یازی نك نمونه‌سی بروجه ای عرض اولونور:

مطبعه حروفی

o eu u ou i a é

بزم شمدی یه قدر بو درجه کری قالمامزك اك بیوك سببی یازیمزك

لنا دولة فی آخر الدهر تظهر

فتظهر مثل الشمس لاتتستر

ال یازیسنده

فتحه مدکره ضمه ضمه ضمه کسرهٔ ثقیله

o eu u ou i a e

مثال

بو یکی یازی یی کوچك بیوك هرکس قولایجه اوکره نه بیلیر

* ینظر: روژی کورد ، العدد (٢)، ١٩ تموز ١٩١٣، ص١٦.

١١٥

پاشکۆی ژماره (٧-٣)

بــەردەوامبوون لــە ســەر گفتوگــۆی گۆڤــاری رۆژی کــورد لــە بــارەی ئەلفوبێیەکەی ساڵح بەدرخان ، لە ژمارە سێی گۆڤارەکە ، کـە لـە ١٤ی ئابی ١٩١٣ ، لاپەڕە ٣٢ بڵاوکراوەتەوە .

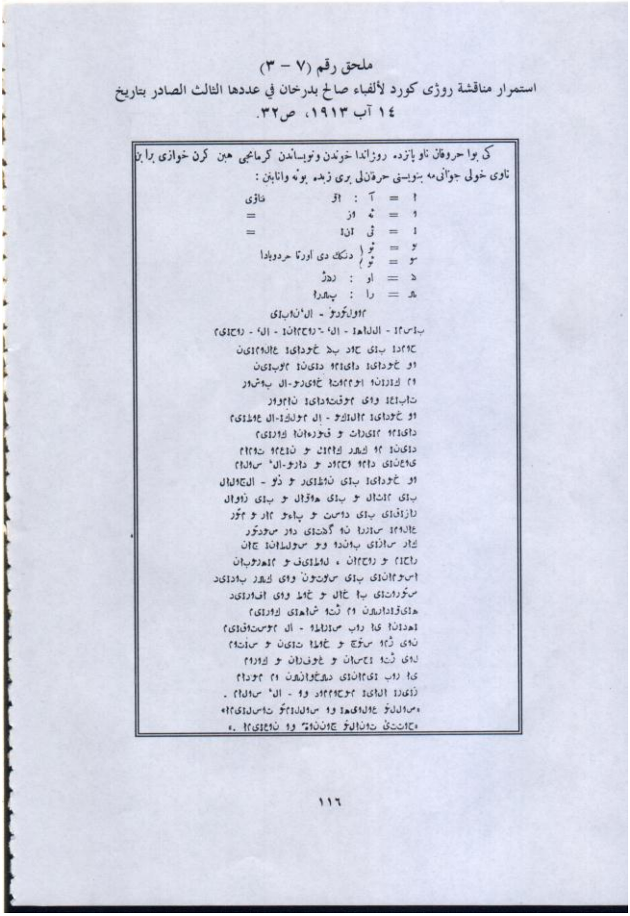

ملحق رقم (٧ – ٣)

استمرار مناقشة روژی کورد لألفباء صالح بدرخان في عددها الثالث الصادر بتاريخ ١٤ آب ١٩١٣، ص٣٢.

کی بوا حروفان ناو بازده روژاندا خوندن ونویساندن کرمانجی هبن کرن خوازی برا بن ناوی خولی جوانیمه بنویسی حرفانلی بری زبده بونه وانابن :

١١٦

پاشکۆی ژماره (٧-٤)

بەردەوامبوونی گۆڤاری هەتاوی کورد بۆ زانینی ئاستی سەرکەوتنی ئەلفوبێیەکەی ساڵح بەدرخان .

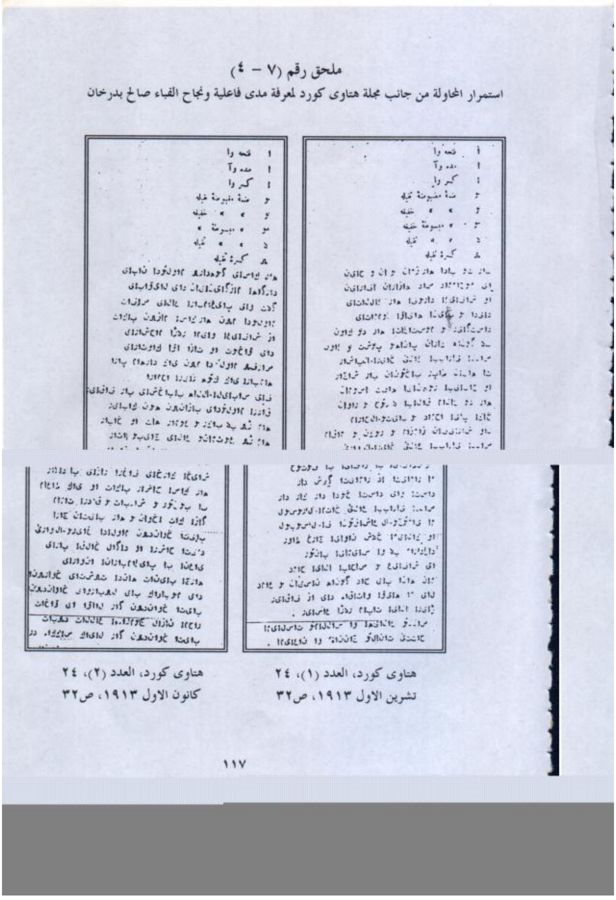

ملحق رقم (٧ - ٤)

استمرار المحاولة من جانب مجلة هتاوى كورد لمعرفة مدى فاعلية ونجاح الفباء صالح بدرخان

هتاوى كورد، العدد (١)، ٢٤ تشرين الاول ١٩١٣، ص٣٢

هتاوى كورد، العدد (٢)، ٢٤ كانون الاول ١٩١٣، ص٣٢

١١٧

پاشکۆی ژمارە (٨)

ئەلفوبێی کوردی بە پیتی لاتینی ، کە هەریەك لە (محەمەد زەکی) و (میرزا محەمەد باشقە) خستییانە ڕوو ، هەروەکو چۆن لە کتێبەکەیان (کتابی اولمینی قرائەتی کوردی) ساڵی ١٩٢٠ هاتووە .

پاشکۆی ژمارە (٩)

بەرگی پێشەوە و دواوەی کتێبی (شمس-رۆژ) ، کە لازۆ نووسیویەتی و ساڵی ١٩٢١ بە زمانی کوردی بە پیتی ئەرمەنی لە تەبلیس چاپکراوە .

ملحق رقم (٩)

الوجه الامامي والخلفي لغلاف كتاب (شمس) الذي كتبه لازو وطبعه سنة ١٩٢١ في تبليس، باللغة الكوردية بالحروف الارمنية *

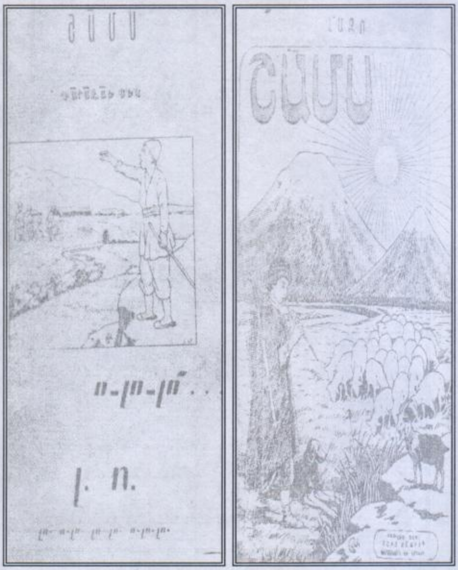

* ينظر: مارف خەزنەدار ، ژیانی کوردناسی وزانایانی کوردی ئەورپا : قەناتی کوردو ، گوڤاری رۆژی کوردستان، ژمارە (٢) ، بەغدا، تەمووز ١٩٧١، ل٤٠.

١١٩

پاشکۆی ژمارە (١٠)

لاپەڕەی یەکەم لە ژمارەی یەکەمی ڕۆژنامەی (ریا تازە)، کە لە ٢٥ی ئاداری ١٩٣٠ لە یەریڤان دەرچووە و بە زمانی کوردی و پیتی لاتینی بلاوکراوەتەوە .

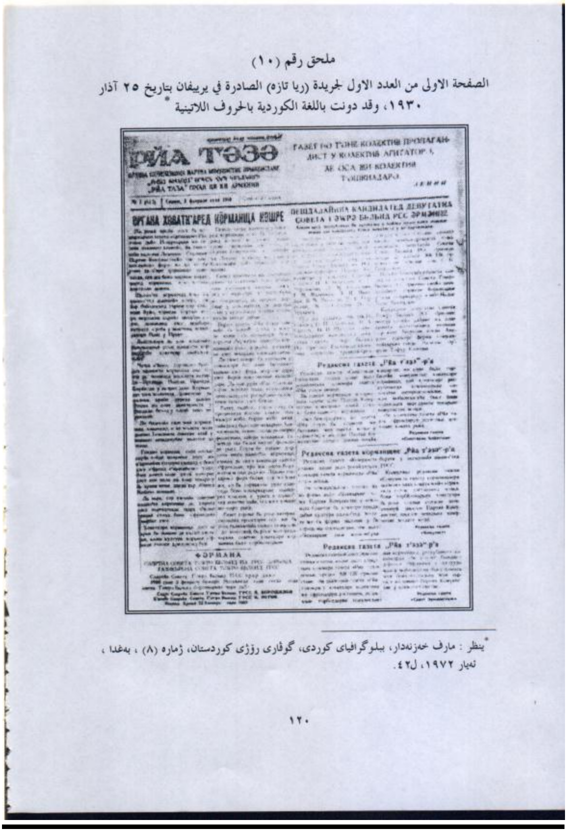

ملحق رقم (١٠)

الصفحة الاولى من العدد الاول لجريدة (ريا تازه) الصادرة في يريفان بتاريخ ٢٥ آذار ١٩٣٠، وقد دونت باللغة الكوردية بالحروف اللاتينية*

*ينظر : مارف خەزنەدار، بيلوگرافياى كوردى، گوڤارى رۆژى كوردستان، ژمارە (٨) ، بەغدا ، ئەيار ١٩٧٢، ل٤٢.

١٢٠

پاشکۆی ژمارە (١١)

ئەلفوبێی كوردی ،ـ كە (حاجی جندۆ) لە سەر بنەمای پیتی لاتینی و ڕووسی و فەڕەنسی لە دووتوێی كتێبێك بەناونیشانی (كتێبا ئەلفبا) ساڵی ١٩٣١ لە یەریڤان بڵاوی كردۆتەوە .

ملحق رقم (١١)

الالفباء الكوردية التي وضعها (حاجي جندو) على اساس الحروف اللاتينية والروسية والفرنسية معاً ضمن كتابه المعنون (كتێبا ئەلفبا – ƏL6FBA KTEBA) سنة ١٩٣١ في يريفان *

a	ا	S	س	P	پ
B	ب	Ş	ش	J	ی
T	ت	F	ف	O	ۆ
h	ح	V	ڤ	i	ی
X	خ	Q	ق	6	بزوێنەی كوردی
C	ج	K	ك	ə	ئە
d	د	G	گ	Ģ	چ
r	ر	L	ل	E	ێ
Z	ز	M	م	Y	ئۆ
Ƶ	ژ	N	ن	U	و

* ينظر: حامید فەرەج ، رێنوسی كوردی ...، ل٢٥.

١٢١

پاشكۆی ژمارە (١٢)

ئەلفوبێی کوردی بە پیتی لاتینی ، کە میر جەلادەت بەدرخان لە دەفتەرێکی خۆی و بە دەستخەتی خۆی ساڵی ١٩٢٨ نووسیویەتی .

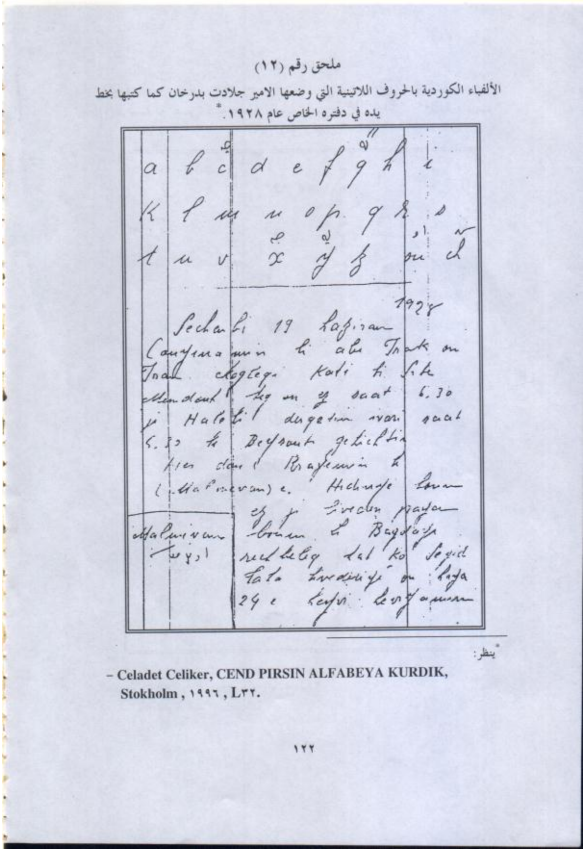

ملحق رقم (١٢)

الألفباء الكوردية بالحروف اللاتينية التي وضعها الامير جلادت بدرخان كما كتبها بخط يده في دفتره الخاص عام ١٩٢٨.*

a b c d e f g h i

k l m n o p q r s

t u v x y z

*ينظر:

– Celadet Celiker, CEND PIRSIN ALFABEYA KURDIK, Stokholm , ١٩٩٦ , L٣٢.

١٢٢

پاشکۆی ژمارە (١٣)

لاپەڕەی یەکەم لە ژمارەی یەکەمی گۆڤاری هاوار ، کە میر جەلادەت بەدرخان لە ١٥ی ئایاری ١٩٣٢ بە زمانی کوردی لەسەر بنەمای پیتی لاتینی لە دیمەشق دەریکردووە .

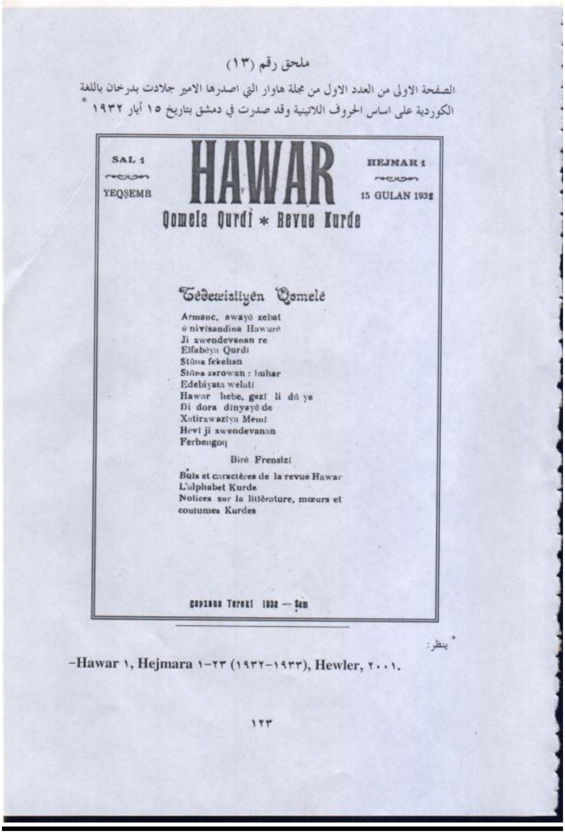

ملحق رقم (١٣)

الصفحة الاولى من العدد الاول من مجلة هاوار التي اصدرها الامير جلادت بدرخان باللغة الكوردية على اساس الحروف اللاتينية وقد صدرت في دمشق بتاريخ ١٥ أيار ١٩٣٢ *

SAL 1

YEQŞEMB

HAWAR

HEJMAR 1

15 GULAN 1932

Qomela Qurdî * Revue Kurde

Têdeŵistiyên Qomelê

Armanc, awayê xebat
û nivîsandina Hawarê
Ji xwendevanan re
Elfabêya Qurdî
Stûna fekehan
Stûna zarowan : buhar
Edebiyata welatî
Hawar hebe, gazî li dû ye
Di dora dinyayê de
Xatirxwazîya Memî
Hevî ji xwendevanan
Ferhengoq

Birê Frensizî

Buts et caractères de la revue Hawar
L'alphabet Kurde
Notices sur la littérature, mœurs et coutumes Kurdes

Çapxana Tereqî 1932 — Şam

* ينظر:

-Hawar ١, Hejmara ١-٢٣ (١٩٣٢-١٩٣٣), Hewler, ٢٠٠١.

١٢٣

سەرچاوەکان

سەرچاوەکان

یەکەم : ئەو ڕۆژنامە و گۆڤارە کوردییانەی کە لەماوەی لێکۆلینەوەکە دەرچوونە

ـ کوردستان یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی ١٨٩٨ ـ ١٩٠٢، کۆکردنەوە و پێشەکی: د. کەمال فوئاد، بەغدا، ١٩٧٢.

ـــ ڕۆژی کورد ١٩١٣ ، بلاوکردنەوەو پێشەکی و لەسەر نووسینی: جەمال خەزنەدار، بەغدا، ١٩٨١.

ـ هەتاوی کورد ١٩١٣ ـ ١٩١٤.

ـ ڕۆژنامەکانی سەردەمی حوکمی شێخ مەحموود، ئامادەکردنی: ڕەفیق سالح، لەسەر نووسینی: سدیق سالح، سلێمانی، ٢٠٠٤.

ـ دیاری کوردستان (١٩٢٥ ـ ١٩٢٦)، ئامادەکردنی: ڕەفیق سالح، لێکۆلینەوەی: نەوشیروان مستەفا ئەمین، سدیق سالح، سلێمانی، ٢٠٠١.

ـــ زاری کرمانجی (١٩٢٦ ـ ١٩٣٢) ئامادەکردن و پێشەکی: د. کوردستان موکریانی، هەولێر، ٢٠٠٢.

Hawar1, Hejmar 1-23 (1932 – 1933), Erbil Kurdistan, 2001.

دووەم :یاداشتی کەسایەتییەکان

ـ صالح بدرخان، مذكراتي، ترجمة: روشن بدرخان، الناشر: دلاور الزنكي، دمشق، ١٩٩١.

ـ قدري جميل باشا (زنار سلوبي)، مسالة كوردستان (٦٠ عاماً من النضال المسلح للشعب الكوردي ضد العبودية)، تنقيح وتقديم: د. عزالدين مصطفى رسول، ط٢، بيروت، ١٩٩٧.

سێیەم : کتێب

١- کتێبە عەرەبی و وەرگێردراوەکان

- د. أحمد عثمان أبو بكر، كوردستان في عهد السلام (بعد الحرب العالمية الأولى)، أربيل، ٢٠٠٢.
- اسماعيل بشكجي، كوردستان مستعمرة دولية، ترجمة: د. نورى طالباني، ط ٣، أربيل، ٢٠٠٤.
- د. بدرخان السندي، المجتمح الكوردي في المنظور الاستشراقي، أربيل، ٢٠٠٢.
- د. بلة‌ج شير كوة، القضية الكوردية: ماضي الكورد وحاضرهم، مصر، ١٩٣٠.
- توماس بوا، تاريخ الاكراد، ترجمة: تاريخ سياسي ١٩٠٠ - ١٩٢٥ ومما يتناول الصراع على جنوب كردستان أمام عصبة الامم مع الوثائق والمذكرات المتعلقة بة، أربيل، ٢٠٠٢.
- جليلي جليل، نهضة الأكراد الثقافية والقومية في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، ترجمة: بافي نازى، ولاتو، بيروت، ١٩٨٦.
- جمال خزندار، مرشد الصحافة الكوردية، بغداد، ١٩٧٣.
- جيرار شاليان، كندال نزان واخرون، الأكراد وكوردستان، حركة التحرير الوطني الفلسطينى (الفتح) التعبئة والتنظيم الدراسات، فلسطين، ١٩٨٢.
- دبليو. أي. ويگرام. ادگار. ى. أى, ويگرام، مهد البشرية: الحياة في شرق كوردستان، ترجمة: جرجيس فتح الله، ط٣، أربيل، ٢٠٠١.
- دراسات عن تركيا، جامعة المستنصرية، معهد الدراسات الاسيوية والافريقية، وزارة التعليم العالي والبحث العلمي، بغداد، د. ت.
- روهات الاكوم، خويبون و ثورة اگرى، مراجعة: شكور مصطفى، هةولێر، ٢٠٠٠.
- زياد الملا، لغات العالم الحية والميتة، سوريا - دمشق، ١٩٩٩.
- د. سامي سعيد الاحمد، اليزيدية احوالهم ومعتقداتهم، ج١، بغداد، ١٩٧١.

ـ شرف خان البدليسي، شرفنامة، ترجمة: محمد جميل الملا أحمد الروژبيانى، ط٢، أربيل، ٢٠٠١.
ـ د. صلاح محمد سليم هروري، الأسرة البدرخانية: نشاطها السياسي والثقافي ١٩٠٠ ـ ١٩٥٠ ، دهوك، ٢٠٠٤.
ـ د. عبدالستار طاهر شريف، الجمعيات والمنظمات والأحزاب الكوردية في نصف قرن ١٩٠٨ ـ ١٩٥٨، بغداد، ١٩٨٩.
ـ د. كمال مظهر أحمد، كوردستان في سنوات الحرب العالمية الأولى، ترجمة: محمد الملا عبدالكريم، بغداد، ١٩٨٤.
ـ ماليسانژ، القومية الكوردية و د. عبدالله جودت في مطلع القرن العشرين، ترجمة: شكور مصطفى، أربيل، ٢٠٠٠.
ـ ماليسانژ، بدرخانيو جزيرة بوتان ومحاضر اجتماعات المجمعية العائلية البدرخانية، ترجمة: شكور مصطفى، أربيل، ١٩٩٨.
ـ محمد ملا احمد، جمعية خويبون والعلاقات الكوردية ـ الارمنية، أربيل، ٢٠٠٠.
ـ مير بصري، اعلام الكورد، لندن ـ قبرص، ١٩٩١.
ـ ن. أ. خالفين، الصراع على كوردستان: المسألة الكوردية في العلاقات الدولية خلال القرن التاسع عشر، ترجمة: د. أحمد عثمان ابو بكر، بغداد، ١٩٦٩.
ـ هوگر طاهر توفيق، دور الصحافة الكوردية في تطوير الوعي القومي الكوردي ١٨٩٨ ـ ١٩١٨، دهوك، ٢٠٠٤.

٢- كتێبە کوردییەکان

ا – بە پیتی عەرەبی

ـ جمال نەبەز، نووسینی کوردی بەلاتینی، بغداد، ١٩٥٧.
ـ حامید فەرەج، ڕێنووسی کوردی لەسەدەیەکدا، بەغدا، ١٩٧٦.

ـ خاليد شارەزووريى نەقشەبەندى، عەقيدەى ئيمان ـ عەقيدەى كوردى (لوبىه لعەقاييد) كۆنترين دەستنوس، ئاشناكردن و ليكۆلينەوەى: بابێ لالۆ كەمال رەئوف موحەمەد، هەولێر، ٢٠٠٤.
ـ رەشيد فندى، عەلى تەرەماخى ئيكەمين رێزمان نڤيسى و پەخشان نفيسێ كوردە، بغداد، ١٩٨٥.
ـ گيوى موكريانى، گيونامە، هەولێر، ١٩٦٠.
ـ عەلى تەتەر، بزافا سياسى ل كوردستانێ ١٩٠٨ ـ ١٩٢٧، دهوك، ٢٠٠٢.
ـ د. فەرهاد پيربال، روژنامەگەريى كوردى بەزمانى فرەنسى، هەولێر، ١٩٩٨.
ـ ـ د. فەرهاد پيربال ، سەرچاوەكانى كوردناسى، سلێمانى، ١٩٩٨.
ـ د. فەرهاد پيربال ، عەبدولرەحيم رەحمى هەكارى: تازەكردنەوەى شيعرى كوردى و داهێنانى شانۆنامە لە ئەدەبياتى كوردى دا، دهوك، ٢٠٠٢.
ـ د. فەرهاد پيربال ، مەلا مەحموودى بايەزيدى ١٧٩٩ ـ ١٨٦٧، يەكەمين چيرۆكنووس و بەخشاننووسى كورد، هەولێر، ٢٠٠٠.
ـ د. كەمال مەزهەر ئەحمەد، تێگەيشتنى ڕاستى: شوێنى لە ڕۆژنامە نووسى كوردى دا، بغداد، ١٩٧٨.
ـ د. مارف خەزنەدار، مێژووى ئەدەبى كوردى، بەرگى دووەم: سەدەكانى چواردەم ـ هەژدەم، هەولێر، ٢٠٠٢.
ـ د. مارف خەزنەدار ، مێژووى ئەدەبى كوردى، بەرگى سێيەم: نيوەى يەكەمى سەدەى نوزدەم ١٨٠١ ـ ١٨٥٠، هەولێر، ٢٠٠٣.
ـ وريا جاف، كاروانى ڕۆژنامەگەريى كوردى، هەولێر، ١٩٩٨.

ب – به پيتی لاتينی

- Malmisanj, Mahamud lewendi, Li Kurdistana Bakur u Li Tirkiye Rojnamegeriya Kurdi (1908 – 1992), ANKARA, 1992.
- Celadet celiker, cend pirsen alfabeya kurdi, Stoockholm, 1996.

٣-كتێبه توركييه‌كان

- MEHMET BAYRAK, ACIK- GIZLI/RESMI – GAYRIRESMI KURDOLOJI BELGELERI, ANKARA: 1994.

٤-كتێبه ئيتاليه‌كان

- DALP. MAURIZIO GARZONI, GRMMATICAE VOCABOLARIO DELLA LINGUA KURDA, ROMA, 1787.

چوارەم : لێكۆلينەوە و وتارەكان

١- به زمانی عه‌ره‌بی

أ اراس جودي، ألامير جلادت بدرخان والالفباء الكوردية اللاتينية، ترجمة ومداخلة: نوزت الدهوكي، مجلة الصوت الاخر، العدد (١) أربيل، ٣ حزيران ٢٠٠٤.

ـ عادل گرمياني، دور الصحافة الكوردية في ازدهار الادب الكوردي، مجلة گولان العربي، العدد (٦٠)، أربيل، ٣١ أيار ٢٠٠١.

ـ عبدالله محمد حداد، الهدية الحميدية في اللغة الكوردية (عرض عام وملاحظات متفرقة)، جريدة التأخي، العدد (١٢٠٧)، بغداد، ٩ كانون الاول ١٩٧٢.
ـ محمد الملا عبدالكريم، كان للكورد ايضأ حروفهم التي يكتبون بها، مجلة گولان العربي، العدد (٤١)، أربيل، تشرين الاول ١٩٩٩.

٢- بە زمانی کوردی

ـ حەمە ڕەش، جەلادەت بەدرخان و ڕۆژنامەگەرییا وی بکورتی، گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، ژمارە (٥)، هاوینی ٢٠٠١.
ـ قەناتی کوردۆ، ل بابەت نیڤسکار: زمان و ئەلفبایێ پەرتوکێت دینێ ئێزدیان، گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد، بەرگی یەکەم، بەشی یەکەم، بەغدا، ١٩٧٣.
ـ کوردێکی یەکرەنگ، دیاریی ژمارە، گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، ژمارە (٩) هاوینی ٢٠٠٢.
ـ کونێ رەش، بیرانینا میر جەلادەت بدرخان، گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، ژمارە (٥) هەولێر، هاوینی ٢٠٠١.
ـ م. ئەمین بوز ئارسلان، زانیاری گشتی لەمەڕ گۆڤاری (ژین)، گۆڤاری ڕۆژنامەوانی، ژمارە (٦ ـ ٧)، هەولێر، زستانی ٢٠٠١.
ـ مارف خەزنەدار، ژیانی کوردناسی و زانایانی کوردی ئەوروپا: قەناتی کوردۆ، گوڤاری رۆژی کوردستان، ژمارە (٢) تمموزی ١٩٧١.
ـ مالمیسانژ، ڕۆژنامەنووس و سیاسە تمەداری گەورەی کورد عەبدولرەحمان بەدرخان، وەرگێڕانی لەتورکییەوە: ئارام خدر قەلادزەیی، گۆڤاری ڕامان، ژمارە (١٧)، هەولێر، ١٩٩٧.

مـەحمود زامـدار، رۆژنامـەی (كـورد) و شۆڕشـێ سمكـۆی شـكاك، گۆڤـاری ڕۆژنـامەنووس، ژمارە (١)، هەولێر، ٢٠٠٤.
ـ محەمەد ئۆزۆن، جلادت ئالی بدرخان و خەباتین وی یێن ل سەر زمان، گۆڤاری رۆژنامەڤانی، ژمارە (٥)، هەولێر، هاوینی ٢٠٠١.
ـ محەمەد بكر، هاوار دەنگێ زانین و خوەناسینێ، گۆڤاری رۆژنامەوانی، ژمارە (٥)، هەولێر، هاوینی ٢٠٠١.
ـ موسەدەق تۆڤی، گوڤارا هاوار یەكـەمین خواندنگـەها پیتـێن لاتینـی یـێن كوردی، گۆڤاری رۆژنامەوانی، ژمارە (٤)، هەولێر، ٢٢ نیسانی ٢٠٠١.
ـ نـورەدین زازا، هـاوارو جانـدا كـوردی، گۆڤـاری رۆژنامـەوانی، ژمـارە (٥) هەولێر، هاوینی ٢٠٠١.
ـ هێمن، رۆژنامەی كوردی لەكوردستانی ئیراندا، گۆڤاری رۆژنامەنووس، ژمارە (١)، هەولێر، ٢٠٠٤.